

**HZ. OSMAN DÖNEMİNDE İKTİSÂDÎ
HAYAT**

Handan İNAN

**Yüksek Lisans Tezi
İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Doç. Dr. İsmail ALTUN
2019
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

Handan İNAN

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE İKTİSÂDÎ HAYAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. İsmail ALTUN**

ERZURUM-2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

04/11/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Hz. Osman Döneminde İktisâdî Hayat" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

04/11/2019

Handan İNAN

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6- (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7- (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

F-83/00/22.12.2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. İsmail ALTUN danışmanlığında, Handan İNAN tarafından hazırlanan bu çalışma 03 / 10 / 2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. İsmail ALTUN

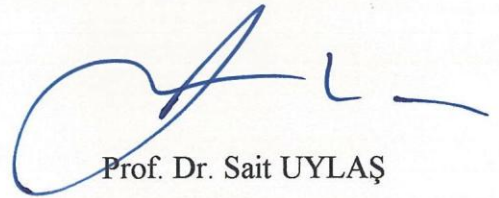
İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ

İmza: .....

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Ramazan ÖNAL

İmza: .....

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	VI

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE KAPSAMI	1
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	2
III. HZ. OSMAN DÖNEMİNDE İSLÂM DEVLETİNİN GENEL DURUMU	4
A. Hz. Osman'ın Hilâfete Gelişi	4
B. Hz. Osman'ın Mâlî Politikasının Dayandığı Temel Esaslar	7
C. İslâm Devletinin Dayandığı Sınırlar ve İktisâdî Yönden Getirileri	10
D. Dönemin Sosyoekonomik Yapısı	15

BİRİNCİ BÖLÜM**HZ. OSMAN DÖNEMİNDE BEYTÜLMÂL GELİRLERİ**

1.1. GAYR-İ MÜSLİMLERDEN ELDE EDİLEN GELİRLER	19
1.1.1. Fey	19
1.1.1.1. Cizye	22
1.1.1.2. Haraç	23
1.1.1.3. Ticârî Mal Vergisi ('Uşûr)	29
1.1.2. Humus.....	31
1.2. MÜSLÜMANLARDAN ELDE EDİLEN GELİRLER	33
1.2.1. Zekât	34
1.2.2. Öşür ve 'Uşûr	37
1.3. DİĞER GELİRLER	38

İKİNCİ BÖLÜM**HZ. OSMAN DÖNEMİNDE BEYTÜLMÂL GİDERLERİ**

2.1. ZEKÂT GELİRLERİNİN SARF YERLERİ	40
2.1.1. Fakirler ve Miskinler	41

2.1.2. Vergi Memurları	41
2.1.3. Kalpleri İslâm'a Isındırılacak Kimseler (Müellefe-i Kulûb).....	42
2.1.4. Köleler	43
2.1.5. Borçlular	44
2.1.6. Allah Yolunda Olanlar	45
2.1.7. Yolda Kalanlar.....	45
2.2. FEY' GELİRLERİNİN SARF YERLERİ.....	45
2.2.1. Atiyelerin Dağıtılması	46
2.2.2. Kamu Harcamaları.....	48
2.2.3. Ordu Giderleri	50
2.2.4. Kredi, Yardım ve Tazminat Ödemeleri	51
2.3. HUMUS GELİRLERİNİN SARF YERLERİ.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE TOPLUMUN GEÇİM KAYNAKLARI

3.1. TİCÂRET.....	54
3.1.1. Ağırlık Ölçü ve Para Birimleri	57
3.1.2. Dönemin Pazarları ve Pazarlarında Uygulanan Resmî Fiyatlar	58
3.2. TARIM VE HAYVANCILIK.....	60
3.3. MESLEK GRUPLARI.....	62
3.4. PİYASA DENETİMİNE YÖNELİK ALINAN ÖNLEMLER.....	64
SONUÇ.....	67
KAYNAKÇA	69
ÖZGEÇMİŞ.....	77

ÖZET

YÜKSEL LİSANS TEZİ

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE İKTİSÂDÎ HAYAT

Handan İNAN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İsmail ALTUN

2019, Sayfa: 77

Jüri: Doç. Dr. İsmail ALTUN

Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan ÖNAL

Hz. Osman dönemi İslâm tarihi için önemli bir zaman dilimini ifade etmektedir. Dolayısıyla dönemin bütünsel olarak ve değişik perspektiflerle ele alınması, tarihi olayları anlamlandırma noktasında daha sağlam veriler ortaya koyacaktır. Bu bağlamda Hz. Osman dönemini iktisâdî bir bakış açısı ile bütünüyle ele alma gayesinde olduğumuz çalışmamızda Hz. Osman'ın hilafete gelişi, Hz. Osman'ın mâlî politikasının ana hatları, İslâm devletinin dayandığı sınırlar ve neticesinde kozmopolit yapısı daha da belirginleşen toplumun değişen sosyoekonomik yapısı hakkında bilgiler verilerek konuya giriş yapılmıştır. Devamında devlet gelirleri, Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden elde edilen gelirler şeklinde sınıflandırılmış, dönemde mevcut iktisâdî yaşayış derinlemesine incelenmiştir. Sonrasında gelirlerin sarf yerleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise iktisâdî yaşayışın aktif bir biçimde gözlemlenebileceği saha olan dönemin pazarları, ticaret hayatı, tarım ve hayvancılık, zanaat hakkında bilgiler okuyucunun idrakine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hz. Osman, İslâm, Tarih, İktisat, Mâliye, Ekonomi, İslam Tarihi

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****THE ECONOMIC LIFE OF PERIOD OF CALIPH UTHMAN****Handan İNAN****Advisor: Doç. Dr. İsmail ALTUN****2019, Pages: 77****Jury: Assoc. Prof.İsmail ALTUN****Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ****Asst. Prof. Ramazan ÖNAL**

The period of Uthman is a very significant period for Islamic history. Therefore, considering the period as a whole and from different perspectives will provide more valid data to understand historical events. In the introduction part of this study which aims to deal with the whole period of Caliph Uthman from an economic perspective, the information about Caliph Uthman' taking over the caliphate, the main lines of his economic policy, the boundaries on which the Islamic State is based, and the changing socio-economic structure of the society whose cosmopolitan structure becomes more evident is given. In the second chapter, the state revenues are classified as incomes obtained from Muslims and non-Muslims and the economic life in the period is scrutinized. In the third chapter, information is given about the consumption places of the revenues. In the last chapter of this study, information about markets, trade life, agriculture and animal husbandry, craft, which are the fields where economic life can be observed actively, is presented to the reader's understanding.

Key words: Caliph Uthman, Islam, History, Economy, Finance, Islamic History

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çevirmen
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
H.	: Hicrî
İSTEM	: İslâm, San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
KSÜ	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
Nşr.	: Neşreden
S.	: Sayfa
Sy.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
S.Ü.	: Selçuk Üniversitesi
SEFAD	: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik
Vs.	: Vesaire

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinin ilk zamanlarından beri iktisâdî faaliyetler bir arada yaşama kültürünü oluşturan ana dinamiklerden olmuştur. Dolayısıyla bu konu ele alınırken incelenecek saha, sadece dönemin alım satım kurallarından ibaret veriler sunmayıp, bununla birlikte asıl amaç olarak gördüğümüz, dönemin insanların yaşayışı hakkında önemli bilgiler elde etmemizi sağlayacaktır.

Gelecek İslâm toplumlarına örnek teşkil etmesi bakımından ilk dönem İslâm tarihi oldukça önemli bir zaman dilimidir. Bu sebeple râşid halifelerin üçüncüsü olan Hz. Osman döneminde yaşanan iktisâdî gelişmelerin derinlemesine incelenmesi, çalışmamızın başarısı nisbetinde tarihe ışık tutar nitelikte olacaktır. Literatürde belirli başlıklar altında konuya yer veren eserler mevcutken Hz. Osman dönemini başlı başına bu bakış açısı ile ele alan müstakil bir eser bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu konuyu seçmemizdeki ana saiklerden bir tanesi de bu alandaki boşluğa bir tuğla vazifesi görme gayesi olmuştur.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konuya başlangıç sadedinde Hz. Osman'ın hilafete gelişi, Hz. Osman'ın mâlî politikasının ana hatları, İslâm devletinin dayandığı sınırlar ve neticesinde kozmopolit yapısı daha da belirginleşen toplumun değişen sosyoekonomik yapısı hakkında bilgiler verilerek asıl konumuzu üzerine bina edeceğimiz gerekli altyapı oluşturulmuştur. Birinci bölümde Hz. Osman döneminde iktisâdî yapı başlığı kapsamında öncelikle devlet gelirleri Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden elde edilen gelirler şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutularak detaylandırılmış, dönemde mevcut iktisâdî yaşayış derinlemesine incelenmiştir. İkinci bölümde de gelirlerin sarf yerleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde ise iktisâdî yaşayışın aktif bir biçimde gözlemlenebileceği saha olan dönemin pazarları, ticaret hayatı, tarım ve hayvancılık zanaat hakkında bilgiler okuyucunun idrakine sunulmuştur.

Hazırlama aşaması bir hayli uğraş ve bilgi gerektiren bu çalışma süresince engin bilgi birikimi ile ilgi ve alakasını benden esirgemeyen kıymetli danışman hocam sayın Doç. Dr. İsmail ALTUN'a ve çalışmayı sürdürebilmem için gerekli destek ve motivasyonu hayatımın her aşamasında sağlayan aileme teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE KAPSAMI

Toplumların tarihleri incelenirken birtakım olayların gelişmesinde göz önünde bulundurulması gereken siyasi, sosyal, ekonomik vb. olmak üzere birçok ana dinamik mevcuttur. Toplumsal olayları bir bütün halinde düşündüğümüzde bu ana dinamiklerin birbirinden etkilenmesi kaçınılmazdır. Fakat bununla birlikte analitik bir yöntemin olayların bütününe daha iyi kavramaya yönelik olan katkısı, bu ana dinamiklerin müstakil olarak ele alınması gerekliliğini doğurmuştur.

Her şeyden önce bilinmelidir ki iktisâdî yaşayış nerede ve hangi yüzyılda olursa olsun, yalnızca dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında şahsına münhasır tavır, davranış ve zihin dünyası ile insan gerçeği yatmaktadır.¹ Bunun içindir ki dönemler arasındaki vaziyet çeşitliliğinin halifelerin ve muhatap toplumların farklılık arz eden insani yönleriyle alakası büyüktür. Bu veçheden bakıldığında Hz. Osman döneminde tatbik edilen uygulamalarda Hz. Ömer dönemine sadık kalınsa bile tatbikatın sonuçları her iki dönemde de farklılık göstermiştir. Bu manada her dönem, tatbikat açısından aynı yol izlense dahi tarih sayfalarında şahsına münhasır izler bırakmıştır.

Topluluk halinde yaşayan insanların faaliyetlerinin temelinde ihtiyaç giderme gayesi yatmaktadır. İnsan sonu gelmeyen ihtiyaçlarını dünyadaki sınırlı kaynaklarla temin etmek için faaliyette bulunur.² Batılı iktisâtçıların kabulü çerçevesinde ortaya konulan bu tanımlamaya göre ihtiyaçlar sınırsız farz edilmiştir. Yine batı kaynaklı olan kapitalist üretim tarzı da bu düşünce temel alınarak kurulmuştur. Oysaki İslâm iktisât düşüncesinde durum bundan çok daha farklıdır.

İslâm, sübjektif olarak kanaat ve objektif olarak da sosyal yardımlaşma kurumları ile insanın tabî olan arzu ve ihtiraslarına bir sınır koymuş, ona manevî tatminin sonsuzluğunu bahşetmiştir.³ Bu bağlamda İslâmiyet, helal-haram, iyi-kötü gibi kavramlarla, diğer bütün toplumsal alanlarda meşruiyet sınırı belirlediği gibi insanın bu

¹ Sabri F. Ülgener, *İktisâdî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi*, Derin Yayınları İstanbul 2006, 5

² Rasih Demirci, Rauf Arıkan, İ. Burhan Erdoğan, *Genel Ekonomi Mikro-Makro* (3. Baskı), Gazi Kitabevi Ankara 2001, 9

³ Ali Pekcan, "İhtiyaç Kavramı ve İbn Haldun'un Umran Teorisine Etkileri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16(4), 2003, 525-526.

faaliyetlerini de kapsayan iktisât alanı için de bir meşruiyet sınırı belirlemiştir. Bu noktada insan, hem üretim, tüketim, alışveriş ve paylaşım gibi temel faaliyetleri, hem de bunlara bağlı diğer İktisâdî faaliyetleri meşruiyet sınırı içerisinde yapması konusunda yükümlü hale getirilmiştir.⁴

Kur'an-ı Kerim'de, insana verilen mal üzerinde ne şekilde tasarrufta bulunacağına yönelik; onunla Allah yolunda harçayarak hem ahiret yurdunu istemeleri hem de dünyadan da nasiplerini unutmamaları öğütlenmektedir.⁵ İslâm, Müslümanlar için oldukça dinamik bir iktisâdî karakter öngörmektedir. Çalışıp çabalamak ve üretmek, İslâm'da bir zaruret olmanın ötesinde, bireysel ve toplumsal bir sorumluluk ahlâkı olarak görülmüştür.⁶

İnsanın ihtiyaçlarından doğan iktisâdî hayatı tanımlayacak olursak onu, insanların ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin üretimi, taşınması, muhafazası, mübadele edilmesi, taksim edilmesi ve tüketilmesi gibi faaliyetlerin tümünü kapsayan bir süreç olarak ifade edebiliriz.⁷ Bu tanım uyarınca muhtevası belirlenen çalışmamız, bu çerçeveye ek olarak, Hz. Osman döneminde halife eliyle uygulanan mâlî politikayı, çarşılardaki fiyatları, iktisâdî faaliyetlerin dönem insanının yaşam şartlarını ne şekilde etkilediğini, ekonomik gelişmelerin halk nezdinde ne gibi yansımaları olduğunu, özetle bu dönemde uygulamaya konulan veya devam ettirilen iktisâdî gelişmelerin doğrudan veya dolaylı olarak İslâm tarihine ne gibi yansımaları olduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir. Hz. Osman dönemini bütünüyle iktisâdî hayat bağlamında inceleme gayretinde olduğumuz bu çalışmanın bu alandaki bilgi birikime katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamızda kaynak olarak ana iskeleti oluşturma noktasında ilk dönem İslâm Tarihi kitapları ve modern döneme ait İslâm Tarihi çalışmaları belirleyici olmuştur. Fakat bununla birlikte konunun tabiatı gereği dönemin ekonomisinin dayandığı alt yapıyı ve ekonomik siyasetin usûl ve icraatlarını aktaran emval kitaplarından da çokça istifade edilmiştir.

⁴ Ali Rıza Gül, "İslâm İktisât Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51 (2), 2010, 36.

⁵ Kasas, 28/77.

⁶ Gül, "İslâm İktisât Düşüncesinin Kur'an'daki Temelleri", 49.

⁷ Sabri Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yayınları İstanbul 2001, 133-134.

Araştırmamızın yürütülme aşamasında mümkün olduğunca birincil kaynaklardan faydalanılmış, literatürde ilgili dönemin konu edildiği eserlerin büyük çoğunluğu taranmıştır. Bununla birlikte konunun sadece İslâm Tarihi kapsamında olmayıp Hadis, İslâm Hukuku, Sosyoloji, İktisat gibi disiplinlerle de alakalı olması dolayısıyla, çalışma süresince bu gibi disiplinlerden de faydalanılmıştır. İnterdisipliner bir yöntem benimsenmiştir.

Ebû Yusuf'un "Kitâbu'l Harâc" adlı kitabı İslam Hukukçuları için vazgeçilmez bir kitap olmasının yanı sıra, İslâm hukukuna dair uygulamaları vakıalar üzerinden ortaya koyması dolayısıyla tarihi olaylara yönelik önemli veriler de sunmaktadır. Bu noktada konunun gerektirdiği şekilde ihtiyacımız olan hem hukuka yönelik hem de tarihe ışık tutan çarpıcı bilgiler bu vasıta ile elde edilmiştir.

Faydalandığımız kaynaklarla ilgili bir diğer başucu kitabı niteliği taşıyan eser Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam'ın "Kitabu'l-Emval" adlı eseridir. Ebû Ubeyd'in Kitâbu'l Emval'inde rivayetler verildikten sonra devamında Ebû Ubeyd'in kendi yorumlarını da eklemesi olayları çözümlenmede analitik bir bakış açısı sunmaktadır. Bu özelliğiyle çözümleneci bir yaklaşım içerisinde olduğumuz çalışmamıza katkısı büyük olmuştur.

Fethedilen bölgelerle ilgili bilgileri ise Belazûrî'nin "Futûhu'l Buldân" adlı eserinden ve diğer tarih kitaplarından faydalanmak sureti ile elde ettik. Tabiatı gereği birçok terim barındıran araştırmada ilgili kelimelerin hem sözlük hem terim anlamlarını temin etme noktasında İbn Manzûr'un "Lisânü'l- 'Arab" adlı eserinden istifade edilmiştir. Bunların dışında ciddi derece tarihî bilgi ihtiva eden önemli eserlerden olan Taberî, İbnü'l-Esir, İbn Kesîr ve İbn Sa'd'ın eserlerinden de faydalanılmıştır.

Modern döneme ait çalışmalardan Murat Akarsu'nun "Kabile Bürokrasisi ve Katline Sessiz Kalınan Halife Hz. Osman" adlı kitabı bütün olarak Hz. Osman dönemi ile özelde ise konumuzla alakalı bilgiler ihtiva etmesi bakımından başvuru kitaplarımızdan biri olmuştur. M. Mahfuz Söylemez'in "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi - Kûfe Örneği" adlı makalesi dönemin sonlarına doğru yaşanan ekonomik kriz ve bu sebeple toplum nezdinde oluşan infial hakkında önemli veriler ortaya koymaktadır. Yine Hz. Osman döneminde yaşanan ekonomik krizle alakalı olarak Mustafa Demirci tarafından kaleme alınmış olan "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları" adlı makaleden istifade edilmiştir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin ilgili maddeleri de çalışmanın seyrini belirleyici referans kitaplarından olmuştur. Cengiz Kallek'in "Asr-ı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi" adlı çalışması Hz. Peygamber ve diğer râşid halifelerin dönemlerindeki mevcut piyasa ve fiyatları Hz. Osman dönemi ile karşılaştırmalı olarak inceleme fırsatı sunmuştur.

III. HZ. OSMAN DÖNEMİ'NDE İSLÂM DEVLETİNİN GENEL DURUMU

A. Hz. Osman'ın Hilâfete Gelişi

Hz. Ömer, h.23 senesinin bitimine Zilhicce ayından 4 gün kala perşembe sabahı Muğire b. Şu'be'nin Hristiyan kölesi Ebû Lü'lü' tarafından uğradığı saldırı sonucu ağır yaralanmıştır.⁸ Hz. Ömer, olaydan üç gün sonra⁹ ölümüne neden olacak olan kılıç darbesi nedeniyle hasta yatağındaiken, kendinden sonra başa gelecek halifeyi tayin etmesi istenmiştir. Hz. Ömer bu minvalde sorulan soruya karşılık "Kimi seçeyim, eğer Ebû Ubeyde b. Cerrah hayatta olsaydı onu seçerdim. Rabbim bana sorduğunda da Resulullah'ın onun hakkında ümmetin içinde güvenilir bir kimsedir dediğini işittiğimi söylerim." dedi. Sonrasında sözlerine "Ebû Huzeyfe'nin kölesi Sâlim hayatta olsaydı onu yerime bırakırdım. Rabbim bana sorduğunda da Resulullah'dan onun hakkında Allah'ı çok kuvvetli bir sevgiyle sevdiğini işittiğimi dile getiririm." şeklinde devam etmiştir. Bunun üzerine oğlu Abdullah b. Ömer'i yerine bırakması tavsiye edilmişse de o buna şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁰

Onun vefatı ile sonuçlanan bu üç günlük süreçte Hz. Ömer'in yanına gelip Hz. Ali ve Hz. Osman'ı seçmesinden yana görüş bildiren kimseler olmuşsa da o, bunlara kulak asmamıştır. Burada Hz. Ömer'in Ebû Ubeyde ve Sâlim hakkındaki kararlı tutumunu Hz. Osman ve Hz. Ali için sergilememesi ilgi çekicidir. Bu hususta Hz. Ömer'in, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin mensup oldukları ileri gelen iki kabilenin meydana getirebileceği olası bir çatışmayla İslâm'ın savaşı açtığı ve toplumda bastırılmış bir halde hala varlığını sürdüren asabiyet anlayışının tekrardan gün yüzüne çıkma ihtimalini önleme amacını

⁸ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk I-XI*, (İkinci Baskı), Dâru't-turâs, Beyrut 1967, IV/190-191; İbnü'l Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh I-X*, thk: Ömer Abdusselam Tedmirî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî Beyrut 1997, II/427-428; İbn Kesîr, Ebu'l Fidâ İmamuddin, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXI*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, Cize 1997, X/190

⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/190

¹⁰ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/227-228

güttüğü söylenilebilir. Konusu geçen sahabilerin hayatta bulunmuyor olmaları nedeniyle de herhangi bir hilafet tartışmasının konusu olamayacaklarından bu durumun Hz. Ömer'i onlar hakkında daha kolay hüküm vermeye sevk etmiş olması da muhtemeldir. Bu noktada Hz. Ömer'in halife tayinindeki belirleyici tutumunu oğlu Abdullah'ın babasına yönelttiği "Seni kendinden sonra gelecek kişiyi tayin etmekten alıkoyan şey nedir?" şeklindeki soruya verdiği " Bu yükü yaşarken taşıdım ölümümde de taşımayı kerih görüyorum." cevabı ortaya koymaktadır.¹¹

Ömer b. Hattab, kendisinden sonra halifeyi tayin etmek üzere altı kişiden oluşan bir şûrayı görevlendirmiştir. Bu altı kişi sahabenin ileri gelenleri ve cennetle müjdelenen on sahabeden sağ kalanlardı. Aynı zamanda bu altı üye Araplar içinde hükmedebilecek, nüfuzlu kabilelere mensup kimselerdi.¹² Adı geçen şûra üyeleri Osman b. Affan, Ali b. Ebi Talib, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam, Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdurrahman b. Avf idi.¹³

Şûraya en başından halife adayı olmayacağını açıklayan Abdurrahman b. Avf başkanlık etmiştir.¹⁴ Bu durumu Hz. Osman ve Hz. Ali de memnuniyetlerini bildirerek karşılamışlardır.¹⁵

Halife seçimine şûra üyelerinin fikirleri alınarak başlanmıştır. Şûra üyeleri arasından hilafet adayı olarak öne çıkarılan Hz. Osman ve Hz. Ali'den birini seçmede karar mercii olan Abdurrahman b. Avf, bunun öncesinde üç gün üç gece boyunca kabile reisleri, ordu komutanları ve halktan birçok kimse ile görüşmelerde bulunmuştur. Yine İbn Kesir'in bildirdiğine göre Abdurrahman b. Avf, yaptığı bu kapsamlı görüşmeler neticesinde iki kişi dışındaki çoğunluğun Hz. Osman'ın halife olmasından yana fikir beyan ettiklerini gözlemlemiştir.¹⁶ Abdurrahman b. Avf halifeyi açıklamadan önce Hz. Ali ve Hz. Osman'a fikrini netleştirmek adına " Eğer başa gelersen Allah'ın kitabına, Resulünün sünnetine, Ömer ve Ebûbekir'in uygulamalarına tabi olacak mısınız?" sorusunu yöneltmiştir. Hz. Ali bu soru karşısında ilmi ve gücü yettiğince amel etmeyi tercih edeceğini ifade etmiş, Hz. Osman ise tereddütsüz bir biçimde evet cevabını

¹¹ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ I-VIII*, thk: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, III/260; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/749.

¹² Abdulazîz Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (Çev.: Hayrettin Yücesoy), Endülüs Yayınları İstanbul 2016, 100.

¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III/260; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/208.

¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/210.

¹⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, (Çev.: İhsan Süreyya Sırma), Beyan Yayınları İstanbul 2018, 130.

¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/211.

vermiştir. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf “Allah’ım sen şahid ol ben omzumdaki sorumluluğu Osman’ın omuzlarına bırakıyorum.” diyerek Hz. Osman’ın halifeliğini ilan etmiştir.¹⁷

Taberî’den aktarılan rivayette Abdurrahman b. Avf’ın, adaylara yönelttiği soruya verilen cevaplara istinaden halife seçimini karara bağladığı gözlemlenmektedir. Kanaatimizce bu aşamaya gelinene kadar Abdurrahman b. Avf’ın yapmış olduğu ayrıntılı kamuoyu yoklaması onun görüşünün netleşmesi noktasında çok daha belirleyici bir etken olmuştur. Nitekim Abdurrahman b. Avf’ın adaylara yönelttiği soruya karşılık aldığı cevaplardan Hz. Ali’nin vermiş olduğu cevap İslâm’ın öngördüğü tavra daha yakın bir tutumu temsil etmesine karşın Hz. Osman’ın halife seçilmesi, bu noktaya gelinmeden evvel halife seçimine dair belirleyici kanaatin oluşmuş olduğu düşüncemizi destekler niteliktedir. Bunun dışında Hz. Osman’ın yaşça Hz. Ali’den büyük olmasının da Hz. Osman’ın halife seçilmesine yönelik olumlu yönde etti ettiğini de söylememiz mümkündür.

H. 24 yılı Muharrem ayının ilk gününde Hz. Ömer’in defninden 3 gün sonra, Hz. Osman’a biat edilmiştir.¹⁸ İbn Sa’d’ın bildirdiğine göre Hz. Osman’a ilk biat eden Abdurrahman b. Avf sonra da Ali b. Ebi Talib’dir.¹⁹ İbn Kesîr’in bildirdiğine göre ise ilk biat eden kişi Hz. Ali olmuştur.²⁰

Tüm bu tarihi verilerle birlikte belirtmek gerekir ki hilafet makamı, dinî ve dünyevî işlerde Hz. Peygamber’e vekâleten genel başkanlık vazifesini yürütmek olarak tanımlanmıştır.²¹ Bu çerçeveden bakıldığında bu makam halifeye dinî, idarî, siyasî, kazaî ekonomik, sosyal vs. gibi bütün konularda toplumun haklarını koruyup gözetme sorumluluğu yüklemektedir.²² Aynı şekilde halkın halifenin bütün emirlerine uyma zorunluluğu da mevcuttur.

¹⁷ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/238; İbnü'l Esir, II/444; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/212-213.

¹⁸ İbnü'l Esir, II/453; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/208.

¹⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III/45.

²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/213.

²¹ H. İbrahim Hasan, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi I-XIII* (Üçüncü Baskı), (Çev.: İsmail Yiğit Sadreddin Gümüş), Kayıhan Yayınevi İstanbul 1991, II/122.

²² Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi* (11. Baskı), M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, 96.

B. Hz. Osman'ın Mâlî Politikasının Dayandığı Temel Esaslar

Kur'an-ı Kerim iktisâdî uygulamalar noktasında sınırları net olarak belirgin kutsal bir sistem öngörmemiş, bu sistemin üzerine bina edilmesini sağlayacak düşünsel bir zemin ortaya koymuştur. İslâm, bu tavrıyla, Müslümanlara her dönemin, her toplumun ve her yerin özelliklerine göre farklı İktisâdî sistemler kurma fırsatı tanımış olmaktadır. Buna göre İslâm'ın koyduğu genel ilke ve hükümler, belirlediği amaçlar doğrultusunda kurulan ekonomi modellerinin geliştiricisi insan olacaktır. Dolayısıyla olası bir başarısızlık ve eksiklik durumunda sorumluluk İslâm'a değil sistemin kurucusuna ait olmaktadır.²³ Bu bağlamda halifelerin karakter, tutum, kendi yöneticilik vasıfları vb. gibi insandan insana çeşitlilik gösterebilecek özellikleri ile paralel olarak uygulamalarında da farklılıklar olmuştur. Bu da tamamen sistemin doğasına uygun bir durumu arz etmektedir. Bununla birlikte halifelerin mâlî politikalarının belirginleşmesinde dönemin konjonktürü de büyük önem arz etmektedir. Neticede her sistem bünyesinde bulunduğu dönemin özelliklerini barındırır.

Hz. Osman, her şeyden önce yumuşak mizaçlı bir insandı ve tabiidir ki bu mizaç özelliği halifelik makamını yürüttüğü süreçte de tutum ve davranışlarını etkilemekteydi. Fakat ona yöneltilen genelde Kureyş'e özelde de Ümeyyeoğulları'na karşı yumuşak ve samimi davrandığına yönelik eleştirilerin aksine o, tüm Müslümanlara karşı aynı siyaseti izlemekteydi. Halife seçildiği zaman, bütün âmillerine ve şehir halklarına mektuplar göndermiş, karşılıklı olarak birbirlerinin haklarına riayet etmelerini emretmiştir. İdarecilerin hak, yetki ve sorumlulukları ile idare edilenlerin vazife ve mükellefiyetlerini onlara hatırlatmış, valilerine Hz. Ömer'in icraatı üzere muamelede bulunmalarını söylemiştir. Özellikle mâlî âmilllerinden, zekât ve vergi memurlarından adalet üzere iş yapmalarını istemiştir.²⁴

Hz. Osman'ın toplumun çeşitli kademelerinden kimselere gönderdiği bu mektuplardan onun genel olarak yönetimsel, özel olarak ise mali siyaseti hakkında genel bir kanıya ulaşmamız mümkün gözükmektedir. Hz. Osman, üçüncü halife olarak kendisine biat edilmesinin hemen akabinde hâzır olan topluluğa şu hitapta bulunmuştur:

“Allah'a şükürler olsun ben bu görevi kabul ettim ve sorumluluğunu üstlendim. Doğrusu ben, benden önceki iki halifeye tâbi olanım, bidat çıkarıcı değil. Allah'ın kitabı

²³ Gül, “İslâm İktisât Düşüncesinin Kur'ân'daki Temelleri”, 42.

²⁴ Sabri Hizmetli, “Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 1985, 168.

ve O'nun Nebi'sinin sünnetinden sonra size karşı üç konuda sorumluyum: Bunlardan ilki; benden öncekilerin, sizin de üzerinde ittifak ettiğiniz, yol olarak benimsediğiniz yöntemlerini takip etmek. İkincisi; toplumun ileri gelenleriyle ihtilafa düştüğünüz noktada size karşı hayır ehlinin yolunu benimsemek. Üçüncüsü; hak etmediğiniz sürece size karşı herhangi bir yaptırımdan kaçınmak. Gerçekten dünya insanların arzuladığı bir bahçedir. İnsanlardan birçok kişi ona meyletmıştır. Siz ona bağlanıp güvenmeyin! Çünkü o, güvenilir değildir. İyi biliniz ki dünya, onu bırakmayanın peşini bırakmaz!”²⁵

Hz. Osman'ın nasıl bir yönetim stratejisi benimsediğine dair fikir edinebileceğimiz bu konuşmada açıkça ifade ettiği üzere Kur'an, sünnet ve kendinden önceki iki halifenin uygulamalarını sahabe kavliyle de destekleyerek kendine rehber edinmiş ve otoritesinin sınırlarını belirlemiştir. İkinci sorumluluk maddesindeki ifadesiyle herhangi bir ihtilaf durumunda kendi içtihadı ile toplum için hayır gördüğü tarafı seçeceğini bildirerek karar mercii oluşunu vurgulamıştır. Üçüncü ve son madde ile de halka haksız yere yaptırım uygulanmayacağına garantisini vererek yargıda adaletin altı çizmiştir.

Hz. Osman'ın mali siyasetinin dayandığı temel esasları belirleme noktasında halife olduğu zaman valilerine kendilerinde bulunması gereken vasıflarla ilgili uyarı mahiyetinde yazmış olduğu bir diğer mektup da konuyla ilgili önemli veriler ortaya koymaktadır. Bu mektupta Hz. Osman valilerine halka karşı bir vergi memuru gibi değil koruyup gözeten bir çoban gibi olmalarının gerekliliğini vurgulamıştır. Sözlerinin devamında eğer halka karşı vergi toplayıcı mesabesinde kalırlarsa hayâ, doğruluk, sadakat gibi mefhumların kesintiye uğrayacağını ve onların görevlerinin, halkın malından vermekle yükümlü olduğu kısmı ondan alıp devamının onda kalmasını sağlamak olduğunu bildirmiştir.²⁶ Burada Hz. Osman'ı endişelendiren, valilerin para tahsili işine odaklanıp asıl görevleri olan toplumun hakkını hukukunu koruyup onu kollayıp gözetme görevlerini ikinci plana atmalarıdır. Valilerin görevi, öncelikle bir çoban misali halkı koruyup kollamak, sonrasında da hakkaniyet çerçevesinde Müslüman vatandaşların olduğu gibi gayrimüslim vatandaşların da mallarından ödemeleri gereken paranın beytül-mâlê ulaşmasını, geri kalanın da onlarda güvenle kalmasını sağlamaktır.

Hz. Osman valilerine olduğu gibi haraç amillerine de öğüt niteliğinde bir mektup yazmıştır. Bu mektupta Allah'ın yarattıklarını hak üzere yarattığı ve haktan gayrısını da

²⁵ Taberî, *Târîhu "l-Umem ve "l-Mülûk*, IV/422-423.

²⁶ Taberî, *Târîhu "l-Umem ve "l-Mülûk*, IV/244-245.

kabul etmeyeceğini dolayısıyla vergi tahsilinde, alırken de verirken de hakkı gözetmelerini öğütlemiştir. Devamında emanete hıyanet etmemelerini, emaneti gasp etmeleri halinde kendi günahlarıyla birlikte onları örnek alanların günahlarına da ortak olacaklarını, vefalı olmalarını, yetime ve İslâm devleti ile anlaşmalı kimselere (zimmîlere) zulmetmemelerini çünkü Allah'ın onlara zulmedenlerin düşmanı olduğunu ifade etmiştir.²⁷

Hz. Osman'ın tüm bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere onun mâlî politikasının esaslarını şu şekilde sıralamamız mümkündür: Mali siyasette İslâm'ın öngördüğü siyaseti tatbik etmek, para tahsili işinin halkın her türlü koruyucusu olma görevinin önüne geçmemesini sağlamak, Müslümanların ödemeleri gereken parayı onlardan hakkaniyet çerçevesinde beytül mâl için almak, Müslümanların hakkı olanı da beytül mâlden hakkaniyet çerçevesinde vermek, Müslümanların beytül mâline vermek üzere zimmet ehlinden vermekle yükümlü olduklarını onlardan almak, kendi haklarını da onlara bırakmak ve onlara zulmetmemek, haraç amillerinin dürüstlük ve vefa ile ahlaklanmalarını sağlamak, halk arasında bolluk nedeniyle oluşabilecek bozulmalardan sakınmak, yetime zulmetmemek.²⁸

Hz. Osman izlediği genel politikası üzere zimmîlere karşı da kucaklayıcı bir tutum içerisinde olmuştur. Hz. Peygamber'in önceden kendileri ile sulh imzaladığı Necran kabilesi, Hz. Osman halife olduğu zaman maiyeti ile birlikte onun yanına gelince, orada amili konumunda bulunan Velid b. Ukbe'ye bir mektup yazmıştır. Mektupta onların Hz. Peygamber'in sulhnamesini ve Hz. Ömer'in şartnamesini gösterdiklerini, bunun üzerine yaptığı tetkik neticesinde vergilerin toprak sahiplerine, kendilerini topraklarından alıkoyacak zararlar verdiğini görmesi sebebiyle onların ödemekte oldukları cizyeden 30 adet elbiseyi Allah rızası için kaldırdığını, Yemen'deki arazilerine mukabil Ömer'in onlara verdiği arazileri tam olarak onlara verdiğini bildirmiş ve onlara iyi muamelede bulunmasını tavsiye etmiştir.²⁹ Bu rivayetten Hz. Osman'ın zimmîlere karşı koruyucu

²⁷ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/245.

²⁸ Kutb İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, Heyetul-Mısriyye el 'âmmetü lil-Kitab Kahire 1986, 60.

²⁹ Ebû Yusuf (182/798), *Kitâbu'l-Harâc* (İkinci Baskı), (Çev.: Ali Özek), Hisar Yayınevi, İstanbul 1973, 129; Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam (224/838), *Kitâbu'l-Emval İlk Dönem Ekonomi Yönetimi*, (Çev.: Cemaleddin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 207-208 (Hz. Osman'ın, Necranlılar'ın ödemekle yükümlü oldukları cizyeden 200 adet elbiseyi Allah rızası ve arazilerin bedelleri olarak kaldırdığı aktarılmıştır.); Muhammed Hamidullah, "İslâm'da Devletler Hukuku", (Çev.: Abdülkadir Şener), *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), 3(3), 1977, 297.

tutumunun yanında Hz. Peygamber'in ve kendinden öncekilerin uygulamalarına bağlılığı bir kez daha gözler önüne serilmektedir.

Hz. Osman zaman zaman mali politikası dolayısıyla halk tarafından eleştirilere maruz kalmışsa da Muhammed Hamidullah'ın deyimi ile onun hükümeti Pederşâhi idi. Yani o bir baba gibiydi. Çok mertti. Halk üzerinden birçok vergiyi kaldırdı ve hakkı olduğu halde hilafet makamının getirdiği maaştan tek kuruş dahi almamıştır.³⁰ Halkın nabzını bizzat yakından yoklardı. Bununla ilgili Ahmed b. Hanbel, Hz. Osman'ın minberde halktan fiyatlar hakkında bilgi aldığını bize iletmiştir.³¹

Hz. Osman'a karşı yapılan tenkid ve isnadların benzeri Hz. Ömer'e karşı da yapılmıştır. Hz. Ömer Hz. Osman'ın idaresinden çok daha sert bir idare uyguluyordu. Hz. Ömer, bütün ashabın davranışlarını murakabe ve muhasebe ediyor, sahahe serbest olarak dolaşamıyordu. Kendisine ve halka karşı olanlara da son derece katı davranıyordu. İnsanlardan onun bu davranışlarına kızan pek çok kimse vardı. Hz. Ömer de bazı yenilikler yapmıştı.³² Abdullah b. Ömer'den bu konuyla ilgili şu sözler aktarılır: "İnsanlar, yaptığı bazı şeyler sebebiyle Osman'ı kötülüyorlar, bunları Ömer yapsaydı onu kötülemezerdi."³³ Bu ifadelerden açıkça görülmektedir ki Hz. Ömer, otoriter tutumu ile halkın itaati noktasında daha etkili bir siyaset yürütmüşken, Hz. Osman'ın nisbeten ılımlı politikası emre itaat noktasında zafiyet oluşturmuştur.

C. İslâm Devletinin Dayandığı Sınırlar ve İktisâdî Yönden Getirileri

İslâm'ın ilk yıllarından beri İslâm devletinin sınırlarını genişletip, İslâm davetini daha geniş kitlelere duyurma amacı güden fetih hareketleri, ikinci halife Hz. Ömer döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. Sonrasında hilafet makamına gelen üçüncü halife Hz. Osman döneminde ise yapılan başarılı fetihler sonucu İslâm devleti, Hulefâ-yi Râşidîn döneminin en geniş sınırlarına ulaşmıştır.³⁴

³⁰ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 133; Celal Yeniçeri, *İslâm İktisâdî'nin Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980, 128.

³¹ Yeniçeri, *İslâm İktisâdî'nin Esasları*, 322.

³² Hizmetli, *Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, 165.

³³ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib I-XII*, Dâiretül-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, Hindistan 1907-1908; VII/141.

³⁴ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi) I-IV*, (Yedinci Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, II/208.

Râşid halifeler döneminde ekonominin temel unsurları arasında arazi-toprak mülkiyeti ve ticaret bulunuyordu. Arazi mülkiyetinin asıl kaynağı ise fetihlerdi.³⁵ İslâmiyet'i yayma gayesine büyük katkı sağlayan her başarılı fetih hareketi, bölgenin ekonomik durumuna göre İslâm devleti için zenginleşme anlamına gelebildiği gibi bölgenin fakir olması nedeniyle ekonomik külfet anlamına da gelebilmekteydi. Dolayısıyla fetihler sosyal hayatın birçok alanına etki etmekteydi. Özellikle İslâm fetihlerinden sonra yapılan idârî, iktisâdî ve sosyal hayatla ilgili düzenlemeler, imar ve iskân faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda fetih hareketlerinin oldukça geniş bir alana etki ettiği gözlemlenecektir.³⁶

Gerçekleştirilen fetih hareketleri elbette ki birbiriyle bağlantılı olarak seyretmiştir. Hz. Ömer döneminde başlanılan bazı fetih hareketleri Hz. Osman döneminde devam etmiş ve başarıya kavuşturulmuştur. Bununla birlikte ilk kez sefer düzenlenip fethedilen bölgeler, itaat altında iken halkının isyan çıkarıp sonrasında tekrar sükûnetin sağlandığı bölgeler de olmuştur. Bu türden bölgeler askerî yönden bir külfet oluştursa da iktisâdî olarak getirisi tekrarlanan cizye anlaşmaları dolayısıyla daha fazla olmuştur.

İslâm coğrafyasının hızla genişlemeye devam ettiği Hz. Osman döneminin ilk yıllarından itibaren Basra, Kûfe, Mısır, Şam gibi önemli bölgeler fetih hareketleri için birer üs vazifesi görmüştür. Kimi zaman bizzat ilgili bölgenin valisi önderliğinde, kimi zaman da mahir komutanlardan birini görevlendirmek suretiyle bu bölgelerden farklı coğrafyalara birçok sefer düzenlenmiştir.

Hz. Ömer döneminde özellikle konumu itibari ile askeri harekâtlarda stratejik öneme sahip bir yerde kurulan Kûfe, Hz. Osman döneminde de bu özelliğini sürdürmüştür. Hz. Osman'ın hilafete gelişinin ilk yılında Kûfe valisi olarak tayin edilen Velid b. Ukbe³⁷, h. 24 diğer bir rivayete göre h. 25 senesinde Abdullah b. Şibl el-Ahmesî öncülüğünde Azerbaycan'a bir birlik göndermiş, Hz. Ömer döneminde yapılan anlaşmayı bozan Azerbaycan'ı yeniden itaat altına almıştır.³⁸ Azerbaycan ve Ermenistan bölgeleri ile sağlanan sulh anlaşması sonucunda 800 bin dirhem elde edilmiştir.³⁹ Bu

³⁵ Sabri Hizmetli, Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, c. 39, 48.

³⁶ Mustafa Necati Barış, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 2006, 7.

³⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, II/456.

³⁸ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 319; Taberî, *Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/246; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/457.

³⁹ İbnü'l Esir, II/457.

şekilde ikinci kez itaat altına alınan bölgeden tekrardan bir anlaşma yoluyla gelir elde edilmiştir.

İstahr bölgesinde de tekrarlanan bir isyan hareketi söz konusudur. İstahr bölgesinde Hz. Osman döneminde bölge halkı olan farslılar bir isyan hareketi başlatmıştır.⁴⁰ Bu isyan Abdullah b. Âmir tarafından kontrol altına alınıp İstahr tekrardan fethedilmiştir.⁴¹ Fakat sonrasında İstahr halkı tekrardan isyan etmişse de bölgede sükûnet bir kez daha sağlanmıştır.⁴²

Yine bu dönemde Kûfe merkezli bir fetih hareketi ile H. 25 senesinde Ermenistan bölgesinden esirler ve ganimetler elde edilmiştir.⁴³ Said b. el-As h. 30 senesinde Horasan bölgesini fethetmek üzere Kûfe'den hareket etmiş, Taberistan bölgesine ait Cürcan ile 200 bin dirhem cizye karşılığında sulh sağlamıştır.⁴⁴

Neysabur'a bağlı birçok yerin fethedilmesinden sonra asıl amaç olan Neysâbur muhasara altına alındı. Yapılan görüşmeler neticesinde 1 milyon dirhem karşılığında sulhe varıldı.⁴⁵ Abdullah bin Âmir, h. 32 yılında Tûs üzerine bir ordu göndermiş, 600 bin dirhem karşılığında bölge halkı ile sulhe varılmıştır. Ahnef b. Kays öncülüğünde Toharistan'ın şehri olan Belh'te bölge halkı ile 400 bin dinar karşılığında sulhe varıldı.⁴⁶ Hz. Ömer döneminde fethedilmiş olan Sicistan'ın Hz. Osman döneminde isyan etmesi üzerine bölge, H. 31 senesinde tekrardan itaat altına alınmıştır.⁴⁷

Diğer yandan Mısır bölgesinde, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Hz. Osman tarafından Mısır'ın mali işleri için görevlendirilmesi, Mısır genel valisi Amr b. el-As tarafından tepkiyle karşılandı. Konu ile ilgili şikâyetini sert bir dille halifeye bildiren Amr b. el-As, görevden alınarak maliye ve yönetimin her ikisinden de sorumlu olarak Abdullah b. Sa'd h. 27 senesinde⁴⁸ Mısır'a vali tayin edildi.⁴⁹ Bu örnekte Hz. Osman'ın, Mısır büyük bir alanı kapsadığından bölgede ikili bir yetkilendirmeye gittiğini gözlemlemekteyiz. Fakat sonrasında bu uygulama anlaşmazlıkları beraberinde getirmiş ve sürdürülememiştir. Öte yandan Abdullah b. Sa'd'ın iktisâdî yönden İslâm devletine

⁴⁰ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/473.

⁴¹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 377; Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/473.

⁴² Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 378; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/474.

⁴³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/457.

⁴⁴ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 326; Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/269.

⁴⁵ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 391.

⁴⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 394; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/495.

⁴⁷ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/497.

⁴⁸ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/252.

⁴⁹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 220.

getirileri müsbet yönde olmuştur.⁵⁰ Abdullah b. Sa'd hicri 27 yılında başlayan ve 1 yıl 3 ay süren⁵¹ Afrika seferleri kapsamında Afrika halkı ile 2 milyon 500 bin dinar karşılığında sulhe varılmıştır.⁵² Elde edilen ganimetin dağıtımından süvarilere 3 bin dinar, yaya askerlere ise bin dinar düşmüştür.⁵³

Hareket üssü Şam olan fetihlerde, önceki fetih hareketlerinden farklı olarak deniz yolu tercih edilmiştir. Daha önce Hz. Ömer'in müsaade etmediği deniz seferi⁵⁴ için gerekli izni Hz. Osman'dan alan Muaviye b. Ebi Süfyan, h. 28 senesinde halifenin emri üzere Müslüman gönüllü⁵⁵ askerlerden oluşan büyük bir ordu ile birlikte ailesini de yanına alarak Kıbrıs'a doğru deniz yolu ile hareket etti.⁵⁶ Burada gerçekleşen çarpışmada düşman yenilgiye uğratılınca bölge halkı ile yıllık yedi bin dinar karşılığında sulh sağlandı.⁵⁷

Diğer yandan Müslümanların Kıbrıs'ı fethetmesi ve Afrika'nın Kuzey bölgelerindeki ilerleyişi, h. 31, bir diğer rivayete göre h. 34 yılında⁵⁸ Bizans İmparatoru Herakl ve Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i Akdeniz'de karşı karşıya getirdi. Şam valisi Muaviye b. Ebû Süfyan'ın da destek kuvvet olarak katıldığı savaşta Müslümanlar galip geldi.⁵⁹ Zâtü's- Savârî adı verilen bu deniz savaşı Müslümanların karada olduğu gibi denizde de etkili bir güç haline geldiklerini gözler önüne sermiştir. Deniz yolu ile elde edilen bu başarılar aynı zamanda İslâm dünyası için deniz fütuhâtı adına bir ilki temsil ediyordu.⁶⁰ Çöl iklimine hâkim bölgelerde yaşamış olan Araplar için deniz seferleri, Hz. Ömer'in Muaviye'ye müsaade etmemesi, Hz. Osman'ın ise şartlı bir biçimde izin vermesi örneklerinde gördüğümüz üzere çekimser olunan bir mecra idi. Fakat öyle görünüyor ki Hz. Osman döneminde bu durum aşılımış ve batıya

⁵⁰ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 224; Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/460.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/464.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/464; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/225 (2 milyon 520 bin olarak geçiyor.).

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/464; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/225.

⁵⁴ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/260.

⁵⁵ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 462.

⁵⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 153; Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/257; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/228.

⁵⁷ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/262.

⁵⁸ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/488.

⁵⁹ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/290-291.

⁶⁰ M. Şeyh Muhammed İsmail Panipeti, *İslâm Yayılış Tarihi I-III*, (Çev.: Ali Genceli), Tokar Yayınları, İstanbul 1971, II/869.

doğru açılma ve bölge deniz trafiğine hâkimiyet anlamlarına gelen Akdeniz'deki üstünlük Bizans'tan Müslümanlara geçmiştir.⁶¹

İslam ordusu, Muaviye b. Ebû Süfyan komutasındaki ordu ile Antakya önlerine kadar ilerledi.⁶²

Hz. Osman döneminde Sind ve Hind Bölgesine hatrı sayılır bir sefer düzenlenmemiştir.⁶³ Fakat bununla birlikte Hz. Osman döneminde Sind'in bazı bölgelerinin fethedildiğini ve Arap kabilelerinin, Arabistan'ın yeni yerleşim yerleri olarak buralara geldiğini, dolayısıyla da Sind'in, Müslümanların ilk müstakil iskân mahalli şeklinde teşekkül ettiğini söylememiz mümkündür.⁶⁴

Tüm bu bilgilerin ışığında Hz. Osman'ın vefatı sırasında, İslâm Topraklarının, İslâm'ın doğduğu yer olan Arabistan'ın dışında, Fas, Libya ve Mısır, bütün Kuzey Afrika, Sudan, Nübya, Filistin, Suriye, Ermenistan, Gürcistan, Irak, İran, Türkistan, Maveraünnehir, Afganistan, Hindistan ve Pakistan'ın batı kıyılarını içine aldığını söylememiz mümkündür.⁶⁵

Hz. Osman dönemi, fetihler açısından parlak bir dönem olarak kabul edilse de fetihlerin olumlu getirilerinin yanında yol açtığı bir takım olumsuzluklar da mevcuttur. Hz. Osman dönemindeki fetihler bu yönüyle kendinden öncekilerin fetih hareketlerinden farklılık arz eder. Şöyle ki: Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer dönemlerinde yapılan fetih hareketleri zengin ve bereketli toprakları bulunan komşu devletler üzerine gerçekleştirilmiştir. Fakat Hz. Osman döneminde saha genişletilmiş ve İslâm devletine uzak bölgelerde kalan yerlere ordular gönderilmiştir. Bu durum elbette ki İslâm devleti üzerindeki mali külfeti artırmıştır. Bunun yanı sıra fethedilen bazı yerlerin fakir olması nedeniyle askerler ganimet elde edemiyor, aksine beytül mâlden bu bölgelere imar, iskân, eğitim gibi ihtiyaçlar için harcama yapılıyordu. Özellikle hilafetinin son yıllarında ekonomik anlamda sorun teşkil etmeye başlayan bu durum, halkın yönetime karşı tavır almasına sebep olmuştur.⁶⁶

⁶¹ Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII. Ve XI. Yüzyıllar)*, (Çev.: İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, 98.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II/459-460.

⁶³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 416-417.

⁶⁴ Ali Üremiş, Sind'de İslâm Fetihleri I, *SEFAD: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2017, (37), I/483.

⁶⁵ Muhammed Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, (Çev.: İhsan Süreyya Sırma), Beyan Yayınları, İstanbul 2015, 70.

⁶⁶ Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları", 43.

D. Dönemin Sosyoekonomik Yapısı

İktisâdî hayat bir çevre içinde gerçekleşir ve bu gerçekleşme süreci esnasında iktisâdî hayatla çevresi arasında kaçınılmaz bir karşılıklı ilişkiler ağı oluşur. Bu ilişkilerin iki taraf için de sebebiyet verdiği olumlu olumsuz etkiler mevcuttur.⁶⁷ Bu bakımdan iktisâdî hayatın bütünüyle kavranabilmesi için iktisâdî yaşantının, kendisinde yürütüldüğü çevrenin anlaşılması gerekmektedir.

644-656 yılları arasını kapsayan Hz. Osman dönemi yönetim şekli bakımından iki kısma ayrılarak değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki fetihlerin hızla devam edip halkın zenginleşmeye devam ettiği bolluk ve bereket içinde geçen ve H.24-29/M.644-649 yıllarını kapsayan Sükûnet Dönemi'dir. İkincisi ise fetihlerin durma noktasına geldiği, halifenin katline sebep olan iç isyanların patlak vermeye başladığı Karışıklık Dönemi olarak adlandırılan H. 30-35/M: 650-655 yılları arasındaki süreci ifade eder.⁶⁸ Elbette ki bu isimlendirmede ekonomik gelişmeler büyük oranda belirleyici olmuştur.

Bu dönemde İslâm devleti, gerçekleştirilen fetih hareketleri neticesinde sınırlarını çok geniş bölgelere dayandırmış, farklı din, dil, ırka mensup toplulukları tek bir çatı altında toplamıştır. Bundan sonra tabiidir ki fethedilen toprakların elde tutulması ve bölgelerde nüfuz kurabilmek adına halifeler tarafından bir takım uygulamalara gidilmiştir. Bunlardan ilki, taşranın askeri, siyasi merkezi haline gelen Araplarla iskân edilmiş yeni şehirleri kullanmak, bir diğeri ise Arabistan dışından Müslümanlara toprak tahsis etmektir.⁶⁹ Bu doğrultuda bölge hâkimiyetini sağlamak için fethedilen topraklarda kurulan yeni şehirlere nüfuzlu kabileler yerleştirilmiştir.⁷⁰ Kabilelerin bazısının Şam'a, bazısının Mısır'a ve yer yer Kuzey Afrika'ya yerleşmesi sonucu tarihçilerin bildirdiklerine göre Araplar, Atlas Okyanusu sahillerine kadar yayılmışlardır.⁷¹

Fethedilen bölgelerdeki etnik unsurlardan biri olan İranlılar, öteden beri İslâm coğrafyasının doğu tehditlerinden biri olan Sâsânî devletinin Müslüman Araplar tarafından hâkimiyet altına alınmasını ve İslâm dinine girmeyi kabul edememişler ve sonrasında devam eden süreçte ortaya çıkan ayaklanmalarda önemli rol oynamışlardır. Farslılar dışında fethedilen bölgelerin halkları olan Kıptiler, Yahudiler, Rumlar,

⁶⁷ Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, 133.

⁶⁸ İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 439.

⁶⁹ Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, 93.

⁷⁰ Abdulazîz Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine*, (Çev.: Sabri Orman), İnsan Yayınları, İstanbul 2014, 27.

⁷¹ M. Şeyh Muhammed, *İslâm Yayılış Tarihi*, 871.

Berberiler ve Türkler gibi topluluklar etnik çeşitliği artırmış, muhtelif kültürlerin etkisiyle İslâm beldelerinde kozmopolit ve düzensiz bir toplumsal yapı oluşmuştur.⁷²

Toplumsal yapıya tüm yönleri ile etki eden, dönem insanların ekonomik teamüllerini yürüttüğü doğal ortamı kavramada önem arz eden bir diğer husus da Hz. Osman döneminde tekrardan gün yüzüne çıkan asabiyet anlayışıdır. İlk Müslüman topluluk olan Arapların zihniyet dünyasında potansiyel olarak varlığını sürdüren, soyu üstün tutma, kabilecilik olarak da ifade edilebilen asabiyet anlayışı, İslâmiyet'in en başından beri savaş açtığı mefhumlardan birisi olmuştur.⁷³ Fakat Araplarda yerleşik bir vaziyette bulunan kabilecilik anlayışının İslâmiyet'le birlikte tam anlamıyla ortadan kalktığını söylememiz mümkün gözükmemektedir. Nitekim kabileler en nihayetinde Araplardan oluşuyor olsa da kabilelerin konuştukları ağızlardan sosyal, siyasi, kültürel ilişkilerine varana kadar birçok farklılıkları mevcuttu ve bu ilişkiler her kabilenin kendi içinde yürütülüyordu. Durum böyle olunca her kabile üyesi kendi kabilesinin çıkarını önceleyen bir tutumla hareket etmekteydi. Fetihlerin hızla devam ettiği zamanlarda pek gündemde olmayan bu farklılıklar, Hz. Osman döneminin sonlarına doğru fetihlerin azalması ile birlikte kabilelerin iç sorunlarına yönelmesi sonucu gün yüzüne çıkmıştır.⁷⁴

Bunun yanı sıra fetihlerin getirmiş olduğu zenginlikle toplumun refah seviyesi oldukça yükselmiş, bu durumun izleri sosyal hayatta açıkça gözlemlenebilir hale gelmiştir. Lüks ve gösteriş elbiseden mimariye kadar çeşitli alanlarda kendini gösterir hale gelmiştir. Hatta daha önce Hz. Ömer döneminde izin verilmeyen gösterişli yapılaşmaya Hz. Osman döneminde sıcak bakılmış ve Muaviye döneminde zirveye ulaşacak olan mimari akımın ilk adımları atılmıştır.⁷⁵

Gelir düzeylerinin artması ile değişen ekonomik dengeler elbette ki halk üzerinde de birtakım değişikliklere sebebiyet vermiştir. Bunun yanında farklı din, dil, ırka sahip topluluklar ile bir arada yaşama alanlarının genişlemesi toplumsal, ekonomik vs. birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Refah seviyesinin yükselmesi, harcama kültürü, sosyal adalette denge bozulması gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca fethedilen bölgelere

⁷² Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 247.

⁷³ Hucûrat, 49/13.

⁷⁴ Adnan Demircan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Birlikte Yaşama Tecrübesi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, 97-98.

⁷⁵ Tahsin Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", *İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2014, 12(24), s 24.

yerleşen Arapların olumlu, olumsuz yönleri bulunan yeni kültürel çevrenin etkisi altına girmeleri de tabii bir sonuç olmuştur.⁷⁶

Hz. Osman döneminde fetihlerle ele geçen topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar, ganimet statüsü dışında değerlendirilmiş, bunun yanı sıra bu insanlar hür kabul edilmiş ve öteden beri devam ettirdikleri yaşayış ve çalışma biçimlerini korumalarına imkân tanınmıştır.⁷⁷

Zimmî olarak isimlendirilen gayrimüslim vatandaşlara İslâm'ın emrettiği üzere adaletle muamele edilmiş, aynı şekilde onlara dinlerini yaşamaları konusunda da herhangi bir baskı yapılmamıştır.⁷⁸ Zimmîler, râşid halifeler döneminde mülkî ve askerî kanunlar bakımından Müslümanlarla eşit sayılmışlardır. Geçim hususunda ve iş gücü sahasında Müslümanlarla aynı seviyede kabul edilmişlerdir. Hatta ihtiyaç sahibi olanlar Müslümanlar gibi beytül mâlden istifade etmişlerdir. Ayrıca Müslümanlara haram kılınmış olan faiz, gayrimüslim vatandaşlar tarafından kullanılmış, faizli işlemlerle zenginleşmişlerdir.⁷⁹ Hz. Osman'ın hilafeti sonunda zimmîler cizye vergisi ile mükellefken, Müslümanların tasarruflarından senede %2,5 oranında alınan zekâtтан muaftılar.⁸⁰ Zimmîlerin hayatını kolaylaştıracak bir diğer uygulama da cizye ödeyemeyecek durumda olan zimmîlerden zorlanarak veya hapsedilerek cizyenin alınması sağlanmamış, vergisini kendisinin getirmesi beklenmiştir.⁸¹

Hz. Osman dönemine dair özet olarak söyleyebiliriz ki; Hz. Osman, vefat ettiği sırada, Medine'den, Avrupa'nın iki katı büyüklüğünde olan bir bölgeyi idare ediyordu. Milyonlarca tebaa, yirmiye yakın dille konuşuyor ve on beş yirmi kadar dine inanıyordu. İslâm devleti çatısı altına yeni giren topluluklar, meydana gelen bu el değişikliğinden rahatsız değillerdi. Gerçekten, seri ve tarafsız bir adalet, içte mükemmel bir huzur, vicdan ve iktisâdî yatırım özgürlüğü, bu devletin önemli özellikleriydi.⁸²

⁷⁶ Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Birlikte Yaşama Tecrübesi*, 103.

⁷⁷ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989, 195.

⁷⁸ Ahmet Güzel, "İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yı Râşidîn Örneği", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2016), 45-46.

⁷⁹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 73.

⁸⁰ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 74.

⁸¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 120.

⁸² Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 70-71.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE BEYTÜLMÂL GELİRLERİ

Devletin mâlî işlerinin yürütüldüğü kurum olan beytül mâl, daha işlevsel bir tanımla devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, harcamaların yapıldığı, haklara ve borçlara ehil bağımsız bir kurum olarak ifade edilmektedir.⁸³ Bunun yanı sıra beytül mâl, gelirlerin muhafazası ve Müslümanların genel maslahatı için harcama yapma görevlerini de ifa etmekteydi.⁸⁴ Beytül mâl tabiri hem maliye işlerinin idare edildiği binaya hem de devlet maliyesine delalet ettiğinden varlığını Hz. Peygamber dönemine kadar dayandırmak mümkündür.

Hz. Peygamber, Medine döneminde oluşmaya başlayan gelirlerden mal sahibi olarak değil, bir kamu görevlisi gibi tasarrufta bulunmuş ve bu maldan şahsi bir harcama gerçekleştirmemiştir.⁸⁵ Bununla birlikte gelirleri bekletmeden giderler için kullanmaktan yana olmuştur.⁸⁶ Bu dönemde beytül mâle özel bir bina tahsis edilmemiş ve mali işler Hz. Peygamber'in evinden yürütülmüştür. Beytül mâl bu şekliyle Hz. Ebûbekir döneminde de varlığını sürdürmüş, o zamanın devlet gelirleri büyük yekûnlar arz etmediğinden mali işlerin yürütülmesi için kurumsal bir yapıya ihtiyaç duyulmamıştır.⁸⁷ Hz. Ömer döneminde sınırların genişleyip İslâm devletinin gelirlerinin öncekilerle kıyaslanamayacak boyutlara ulaşması, Beytül mâlin kurumsallaşmasını ve İslâm devletinin mali yapısını oluşturacak şekilde teşkilatlanmasını gerektirmiştir.⁸⁸ Hülâsa, beytül mâl kavramı ilk zamanlar mücerred bir mefhumken, Hz. Ömer döneminde müşahhas bir mahiyet kazanmıştır.⁸⁹ Beytül mâl Hz. Osman döneminde de kurumsal anlamıyla varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Hz. Peygamber döneminde devlet gelirleri esasen zekât, humus ve cizyeye dayanmaktaydı. Hz. Ömer dönemine geldiğinde bu gelirlere haraç ve ticari mal vergisi eklendi.⁹⁰ Devletin büyümesiyle paralel olarak artan gelir kalemleri Müslümanlar

⁸³ Mehmet Erkal, "Beytül mâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI/90.

⁸⁴ Hasan, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, II/163.

⁸⁵ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman Katline Sessiz Kalınan Halife*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, 83.

⁸⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 261.

⁸⁷ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 83.

⁸⁸ Erkal, "Beytül mâl", *DİA*, 91; Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları", 47.

⁸⁹ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 448.

⁹⁰ İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 54.

vatandaşlardan olduğu gibi gayrimüslim vatandaşlardan da sağlanmakta idi. Bu gelirleri genel olarak zekât, humus, haraç, cizye, uşur, devlet arazisinden elde edilen gelirler, mirasçı bırakmadan ölenlerle irtidat edenlerin malları, buluntu ve sahipsiz mallar ve infak gelirleri şeklinde sıralamak mümkündür.⁹¹

1.1. GAYR-İ MÜSLİMLERDEN ELDE EDİLEN GELİRLER

İslâm devletinde vatandaşlardan alınan vergilerin belirlenmesinde vatandaşların İslâm dinine mensubiyeti esas alınır ve Müslüman olup olmamalarına göre onlardan alınan vergiler çeşitlilik gösterirdi. Bu doğrultuda Müslüman bir devletin vatandaşı konumunda bulunan gayrimüslimlerden alınan vergiler elbette ki Müslümanların vergilerinden farklı olmuştur.

İslâm dini bazı vergileri Müslümanlar için mali bir ibadet olarak belirlemiş ve dolayısıyla gayrimüslim vatandaşlar bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Bununla birlikte toplumsal bir zorunluluk olarak devlet, onlar için de ayrı vergi çeşitleri belirlemiştir. Bunlar fey ve humustur. Fey başlığı cizye, haraç ve uşûr'u ifade etmektedir. Şimdi bu başlıkları Hz. Osman dönemindeki uygulama örnekleri ile detaylandıracağız.

1.1.1. Fey

Fey sözlükte mastar olarak "geri dönmek, şekil değiştirmek", isim olarak "gölge, öğle vaktinden sonraki gölge" anlamlarına gelmektedir.⁹² Terim anlamı sadedinde Ebû Yusuf, feyi toprak mahsullerinden alınan vergi, haraç olarak tanımlamıştır.⁹³ Ebû Ubeyd ise halifenin tasarrufu altında bulunan malların fey, ganimetlerin humusu ve zekât olmak üzere üç sınıf olduğunu ifade etmiş ve fey için Ebû Yusuf'un tanımından daha kapsamlı bir tanım yapmıştır. Bu tanıma göre Ebû Ubeyd, feyin kapsamını zimmîlerle yapılan anlaşmalar gereğince onlardan alınan cizye, savaşla veya sulh yoluyla ele geçen topraklardan alınan haraç vergisi ve ticaret amacıyla Müslüman beldelerden geçen zimmet ehli ile İslâm memleketlerine gelen ehli harpten alınan vergiler çerçevesinde sınırlamıştır. Tüm bu gelirlerin fey kapsamında olup, zengin fakir bütün Müslümanların onda hakları olduğunu dile getirmiştir.⁹⁴ En genel manası ile ifade edecek olursak fey,

⁹¹ İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 73.

⁹² Mustafa Fayda, "Fey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII/511.

⁹³ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 56.

⁹⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 33.

fetihlerden sonra Müslüman cemaate ortak ve eşit bir şekilde olmak üzere tahsis edilmiş, devlet başkanının yetkisinde, gelirleri her yıl dağıtılan her türlü cizye, haraç, ‘uşûr ve arazi demektir.⁹⁵

Fey ile ilgili olarak savaş yapmaksızın gayrimüslimlerden kendi kendine gelen mal⁹⁶ tanımı yapılmışsa da bu eksik bir tanımlamadır. Nitekim savaş yapılarak elde edilen mallardan da fey kapsamına girenlerin olduğu ifade edilmiştir. Barış yoluyla ele geçen malların ister taşınır ister taşınmaz olsun fey teşkil ettiği konusunda hukukçular arasında genelde görüş ayrılığı yoktur. Aynı şekilde menkul malların ganimet statüsünde kabul edildiğine yönelik olarak da genel bir görüş ayrılığı mevcut değildir. Fakat savaş yoluyla ele geçen taşınmaz malların durumu ihtilafıdır.⁹⁷

Hiz. Ömer döneminde Irak bölgesinin fethi sonucu Sevâd Arazisinin dağıtımında gündeme gelen ihtilaf, sahabe arasında iki temayül oluşturmuştur. Abdurram b. Avf ve Zübeyr b. Avvam’ın öncülüğündeki ilk temayül, fetihlerden sonra ele geçen bölgelerdeki ister menkul ister gayrimenkul olsun tüm malların ganimet statüsünde kabul edilip savaşa katılmış gazilere dağıtılmasına yöneliktir.⁹⁸ Hiz. Ömer, Hiz. Osman, Hiz. Ali, Talha b. Ubeydullah, Muaz b. Cebel ve Abdullah b. Ömer’in temsil ettiği ikinci görüş ise, sadece menkul malların ganimet olarak dağıtılabileceğini, gayrimenkullerin fey kapsamında olduğunu ve dolayısıyla ümmetin ortak malı olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁹⁹ Nihayetinde Hiz. Ömer, savaşla elde edilen toprakların diğer ganimet malları gibi dağıtılmayıp bütün müslümanların yararına vakıf olmak üzere sahiplerinde bırakılmasına karar vermiştir.¹⁰⁰

Hiz. Ömer’in fethedilen topraklarla ilgili uygulamasını Haşr Suresi 6-10. Ayetlerindeki hükümlere dayandırdığı ifade edilmektedir. Benî Nadir Yahudileri hakkında nazil olduğu belirtilen¹⁰¹, aynı zamanda fey ayetleri olarak da bilinen Haşr Suresi 6-10. ayetlerin ilkinde Allah’ın, peygamberine fey olarak verdiği şeyler için Müslümanların at ve deve koşturmadığından, yani savaşın olmadığından

⁹⁵ Mustafa Demirci, “İlk Devir İslâm Tarihinde Fey Kavramının Gelişimi Bağlamında İktisâdî Kaynakların Paylaşımı Tartışmaları”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2003 16(4), 597.

⁹⁶ İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Doruk Matbaacılık Sanayii, Ankara 1980, 78.

⁹⁷ Fayda, “Fey”, 512.

⁹⁸ Demirci, *İlk Devir İslâm Tarihinde Fey Kavramının Gelişimi*, 597.

⁹⁹ Demirci, *İlk Devir İslâm Tarihinde Fey Kavramının Gelişimi*, 598; Fayda, *DİA*, “Fey”, 511.

¹⁰⁰ Fayda, “Fey”, 511.

¹⁰¹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (İkinci Baskı), thk.: Mustafa es-Sekâ, İbrahim Ebyari, Abdulfazî eş-Şelbî, Şirketü Mektebetü ve Matba‘atü Mustafa el-Babî ve Evlâduhu, Mısır 1955, II/193.

bahsedilmektedir. Burada ve Ahzab suresinde efae fiili sulh ile ele geçen mallar için kullanılmıştır. Bu vurgu askerlerin marifetiyle değil, Allah'ın lütfuyla Peygamberine devrettiği mallardır. Dolayısıyla bu malların ganimetten farklı olarak gazilerin değil, ümmetin ortak malı olduğu belirtilmiştir.¹⁰²

Kaynaklarda bu ayetin Benî Nadir Yahudileri hakkında nazil olduğu belirtilir. Hz. Peygamber'in Medine'de yaşayan bu kabileyi savaşmaksızın şehirden çıkardığı, toprak ve taşınabilir mallarını kendi şahsi ve ailevî giderleri için kullandığı, kalanını da cihad maksadıyla harcadığı ve başta muhacirler olmak üzere dilediği kimselere dağıttığı bilinmektedir. Surenin 7. Ayetinde ise Allah'ın, fethedilen ülkelerin ehlerinden peygamberine fey olarak verdiği şeylerin sadece zenginler arasında dolaşan bir servet olmaması için Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara ayrıldığı belirtilmiştir.¹⁰³ Hz. Peygamber dönemi uygulamalarına bakıldığında savaşla elde edilen menkul malların ganimet; sulhle ele geçirilen toprak ve diğer mallar ile savaşla elde edilen bazı topraklardan yarıcılıkla alınan şeylerin de fey kapsamı içerisinde kabul edildiği görülmektedir.¹⁰⁴ Bununla birlikte fey ile ganimeti birbirinden ayırma süreci ihtilafli bir süreç olup, ilgili tartışmalar Abbasiler Dönemi'ne kadar sürmüştür.¹⁰⁵

Hz. Osman döneminde ise fey eksenli olarak ortaya çıkan üç temayül görülmektedir. Fetihlere katılan ve garnizonlarda yaşayan kabileler feyi, ganimet; Medine'deki Hz. Peygamber'in ahabı ise feyi ümmet malı olarak görüyordu. Hz. Osman'ın başında bulunduğu merkezi hükümet ise feyi devlet malı olarak görmekte ve bunun için bu mallar üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunulabileceği kanaatindeydi. Merkezî hükümetin fey üzerindeki bu tasarrufları muhalif gruplar tarafından haklarının gaspı olarak değerlendirilmiş ve bu durum kabilecilik duygularını da tetikleyerek isyana kadar vardırılmıştır.¹⁰⁶

¹⁰² Demirci, *İlk Devir İslâm Tarihinde Fey Kavramının Gelişimi*, 597.

¹⁰³ Fayda, "Fey", *DIA* 511.

¹⁰⁴ Fayda, *Gayrimüslimlerle İlişkiler*, 97.

¹⁰⁵ Demirci, *İlk Devir İslâm Tarihinde Fey Kavramının Gelişimi*, 597.

¹⁰⁶ Mustafa Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmiyât*, 1. Karşılaşma: Kur'an Vahyi ve Tarih özel sayısı, 2004, 7(1), 155.

1.1.1.1. Cizye

Cizye "kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek" anlamındaki ceza mastarından türetilmiş bir isimdir.¹⁰⁷ İslâm devletinin sınırları içinde yaşayan gayrimüslim vatandaşlar ile yapılan zimmet anlaşması sonucu onların can, mal ve inanç hürriyetlerinin devlet tarafından güvence altına alınması karşılığında zimmîlerden alınan bir tür baş vergisidir.¹⁰⁸ Kadın ve çocuklardan alınmayıp sadece erkeklerden alınmaktadır.¹⁰⁹ Cizye vergisini ödeyenlerin askere alınmamış olması bu vergi türüne askerden muafiyet vergisi olarak bakmayı da mümkün kılmaktadır.¹¹⁰ Müslümanlığı kabul eden gayri müslim vatandaşların üzerinden bu vergi kalkar, hem vatandaş hem Müslüman olmanın gereği olarak bu kimseler zekât ödemeye başlarlardı.¹¹¹ Ayetle sabit olan¹¹² cizye vergisi, Hz. Peygamber döneminden beri gayrimüslim vatandaşlardan alınmakta idi. Fakat esasen Hz. Ömer dönemine ait birçok kurumsallaşma örneğinde görüldüğü gibi cizyenin kurallı ve düzenli bir biçimde uygulamaya konuluşu da Hz. Ömer dönemine rastlamaktadır.¹¹³

Aynı zamanda bu vergi türü himâye vergisi olarak isimlendirildiği gibi vergi, himâye edilenin gelir düzeyine göre değişebilmekteydi.¹¹⁴ Hz. Ömer döneminde başlanıp Hz. Osman döneminde de devam eden uygulamaya göre kişi başına alınan cizye miktarı; zenginlerden 48 dirhem, orta tabakadan 24 dirhem ve en alt gelir düzeyine sahip insanlardan da 12 dirhem olarak belirlenmişti.¹¹⁵ Bu şekil bir vergi sisteminin İslâm öncesi dönemde de tatbik edildiği gözlemlenmektedir. Bu dönemde Sâsânî Devletine bağlı topluluklar dört sınıfa ayrılmış ve zengin sınıftan 12 dirhem, ikinci tabakadan 8 dirhem, üçüncü tabakadan 6 dirhem ve dördüncü tabakadan da 4 dirhem vergi alındığı bilinmektedir.¹¹⁶

¹⁰⁷ Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VIII/42.

¹⁰⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 33.

¹⁰⁹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 200.

¹¹⁰ Söylemez, İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri, 118.

¹¹¹ Ali Rıza Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997, 85.

¹¹² Tevbe, 129/29.

¹¹³ İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 103.

¹¹⁴ Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, 92.

¹¹⁵ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 200.

¹¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, II/151.

Cezire bölgesinde kişi başına olmak üzere 1 dinar, 2 müd¹¹⁷ buğday, 2 kıst¹¹⁸ zeytinyağı, 2 kıst susam yağı veya sirke vergi koyulmuş ve bölge halkı ekonomik olarak aynı seviyede kabul edilmiştir.¹¹⁹ Hz. Peygamber, Hacer Mecûsîlerinden cizye almıştır. Hz. Ömer İnan Mecûsîlerinden, Hz. Osman da Putperest olan Berberîlerden cizye vergisi almıştır.¹²⁰

Hz. Osman, Benî Tağlib kabilesinden cizye olarak altın ve gümüş dışında bir şey alınmamasını emretmiş, fakat sonrasında Hz. Ömer'in onlardan iki kat zekât alınmasını emrettiğini öğrenince bu emrinden vazgeçmiştir.¹²¹ Bunun sebebi olarak hukukçular, Beni Tağlib mallarından alınan verginin, sarf yerlerinin haraç mallarının aynı olduğunu, çünkü iki kat zekâtın cizye yerine alındığını ifade etmişlerdir.¹²²

Hz. Osman döneminde birçok bölgeye gerçekleştirilen seferler neticesinde İslâm ordularının heybetine karşı direnemeyeceğini anlayan çok sayıda hükümdar, İslâm devleti ile sulh anlaşması yapmak durumunda kalmış ve bu sayede yüklü miktarlarda cizye elde edilmiştir. Hz. Osman dönemi fetihlerini ele aldığımız başlıkta çok sayıda sulh anlaşmasından elde edilen cizye miktarlarını ifade etmiştik. Dolayısıyla burada tekrardan bu rakamları konu etmeyi gerekli görmüyoruz.

Hz. Osman, hilafete gelişinin daha ilk dakikalarında ifade ettiği gibi Hz. Peygamber ve ondan öncekilerin tatbikatına cizye uygulamasında da tam ittiba göstermiştir. Nitekim bu durumu Resulullah ve Hz. Ebûbekir'le ahitnamesi, Hz. Ömer'le şartnamesi bulunan Necranlılar'a karşı muamelesinde görmekteyiz. Necran halkının cizyesinden kesintiye gittiği gibi bunun yanında Hz. Ömer'in onlara verdiği arazilerin mülkiyetini tam anlamıyla onlara vermiştir.¹²³

1.1.1.2. Haraç

Genel olarak tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden haraç, zaman içinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır.¹²⁴ Bu kullanıma uygun olarak haraç,

¹¹⁷ Müd: Genellikle hububat ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde kullanılan ölçü birimi.

¹¹⁸ Kıst: 2 müde denk gelen kuru gıda ölçü birimi.

¹¹⁹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 81.

¹²⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 47.

¹²¹ Belâzurî, *Futuhu'l-Buldan*, 183.

¹²² Belâzurî, *Futuhu'l-Buldan*, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 263.

¹²³ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 129.

¹²⁴ Cengiz Kallek, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI/71.

gayrimüslimlerden ele geçirildiği halde ganimet statüsünde değerlendirilmediğinden dağıtılmayan, mülkiyeti devlete ait olmak şartıyla kullanım hakkının eski sahiplerine bırakıldığı arazilerden alınan vergi olarak tanımlanmıştır.¹²⁵ Kural olarak haraç arazisi Müslüman olmayanların elinde bulunur ve onlar da bu toprakları ekip biçmenin karşılığı olarak haraç öderlerdi.¹²⁶ Ebû Yusuf'a göre "Arap beldelerinin dışında kalan memleketlerden halifenin zorla aldığı ve sahiplerine bıraktığı her toprak ile sulh yoluyla alınan ve ahalisi zimmî olan her arazi haraç arazisidir."¹²⁷ Dolayısıyla haraç vergisine tabidir.

Haraç ve cizye kelimelerinin birbirinin yerine ve mutlak vergi manasında kullanıldıkları da görülmektedir. Ancak cizye ile baş vergisi, haraç ile de arazi vergisi kastedilir. Haraç dışındaki vergiler toprağa değil ürüne veya kişilere yüklenmektedir.¹²⁸ Ayrıca bir arazi fey ya da ümmetin ortak malı olarak kabul edilmişse haraç vergisi arazinin kendisinden kaynaklandığından işleteni Müslüman dahi olsa ondan haraç vergisi alınır.¹²⁹ Haraç, yılda bir defa alınmak üzere 1/20 ila 1/10 arasında değişen oranlarda tahsil edilirdi.¹³⁰

Fetihlerin beraberinde getirdiği bir mesele olan toprak idaresi meselesi, alınan yerin halkının teslim olması veya şartlı teslimi veyahut silah zoruyla yenilmelerine göre değişmekteydi. Mesela Suriye ve Mısır'da teslim şartlı olduğundan mahalli duruma saygı gösterilerek arazi sahipleri, topraklarının mülkiyetini koruyarak bunun karşılığında toprak vergisi yani haraç ödediler.¹³¹

Bu vergi türü ya bir miktar mal ya da Hz. Ömer'in Sevâd arazisinden aldığı gibi bir miktar para yahut da araziden elde edilen mahsulden belirli bir pay olarak tahsil edilirdi.¹³² Araziden alınan vergiler, arazinin genişliği veriminin bolluğu ve mahsulün cinsine göre belirlenirdi. Valiler haraç mahsullerini artırmak için sulama işleri ile bilfiil meşgul olurken, bir yandan da su bentlerinin yapılması, geniş kanallar ve köprülerin inşa edilmesi ile de ilgilenirlerdi.¹³³

¹²⁵ Beşir Gözübenli (2013) *İslâm Hukuku*, Talip Türcan, (Ed.), "Mâlî Hukuk", Ankara: Grafiker Yayınları, 585.

¹²⁶ Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 58.

¹²⁷ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 122.

¹²⁸ Kallek, "Haraç", 72.

¹²⁹ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 95.

¹³⁰ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 85.

¹³¹ Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, 92.

¹³² Hasan, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 164.

¹³³ Hasan, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 167.

Hz. Osman döneminde haraç arazileri ile ilgili olarak iki mesele ön plana çıkmaktadır bunlardan birincisi iktâ arazileri, ikincisi ise himâ arazileridir. Döneminde büyük yankı uyandıran Hz. Osman'ın iktâ siyasetinden bahsedebilmemiz için öncelikle Hz. Ömer'in Sevâd arazisindeki savâfî arazilerle ilgili ortaya koyduğu hükümlerden bahsederek söze başlamamız elzemdir.

Hz. Ömer döneminde fethedilen, Sevâd¹³⁴ arazisi denilen verimli toprakların olduğu Irak bölgesinin durumu, beraberinde farklı bir tartışmayı gündeme getirmişti. Bu topraklar tarım arazisi olduğundan özel ihtimam gerektiren topraklardı ve arazilerin kendilerine taksim edilmesi muhtemel Müslüman askerler, ekseriyetle bedevi olduklarından bu verimli toprakların ekilip biçilmesi ve muhafazası gibi konulara ehil değillerdi. Ayrıca askerler çiftçilikle uğraşırsa orduda asker ihtiyacı oluşacaktı. Bunun yanı sıra bu verimli toprakların belirli bir kesime verilmesi Müslüman nüfus arasında adil bir gelir dağılımı tesis edilmesine ters düşen bir durumdu.¹³⁵ Nitekim Bilal ve arkadaşları, Irak ve Şam'dan elde edilen fey gelirlerinden askerin elde ettiği ganimetlerin dağıtıldığı gibi arazilerin de dağıtılmasını talep edince Hz. Ömer bunu kabul etmedi ve onlara “Allah sizden sonra gelecek olanları bu feye ortak etti. Eğer ben bunları size bölüştürürsem sizden sonrakilere bir şey kalmaz. Eğer taksim edilmez de kalırsa kanı yüzünde olduğu halde San'a 'daki çobana dahi bu feyden ayrılacak olan nasibi mutlaka ulaşır.” demiştir.¹³⁶ Görüşünü zenginliğin belli kişilerde toplanmasını kınayan Haşr suresi 59/7. ayete isnad eden Hz. Ömer, bu sözleriyle bu toprakların ümmetin ortak malı olduğunu ve dolayısıyla savaşa katılmamış Sana'daki çobanın dahi bu topraklarda hakkı olduğunu vuygulamıştır. Konuya dönecek olursak Hz. Ömer konu ile ilgili olarak sahabe ile istişarede bulundu ve neticesinde tüm bu sebepleri de göz önünde bulundurarak toprakları sahiplerinin elinde bırakmış ve onlara gelirlerden ödenmek üzere haraç vergisi koymuştur.¹³⁷

Hz. Osman dönemine gelindiğinde, yeni fethedilen bölgelerde nüfuz kurabilme adına birçok sahabinin bu bölgelere gitme zorunluluğu doğmuştur. Bunun üzerine Hz. Osman, fethedilen bölgelere gitmeyi kabul eden sahabilerin arazilerini ve savâfîlerden

¹³⁴ Araplar'ın, İslâm fetihleri sırasında çölün sarı kumlarından çıkıp Fırat-Dicle havzasındaki ekili, ağaçlık ve koyu yeşil alanı uzaktan gördüklerinde buraya “siyah” anlamında sevâd dedikleri kaydedilmektedir. Mustafa Demirci, “Sevâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 576.

¹³⁵ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 94.

¹³⁶ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 57.

¹³⁷ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 63; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 94.

aldıkları paylarını satmalarına izin vermiştir. Bu şekilde bir kısım savâfî arazi, devlet eline veya ferdi mülkiyet hakkını kullanmak isteyen kimselerin eline geçmeye başlamıştır. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen birçok kimse savâfî arazilerden mülkler edinmişlerdir.¹³⁸ Bu şekilde daha önce iktâ edilmeyen savâfî arazilerin iktâ arazisi olarak verilmesinin yolu açılmıştır.¹³⁹

Devletin elindeki sahipsiz arazileri ifade eden savâfîlerin işletim hakkı, geliri savaçılara dağıtılmak üzere direkt olarak devlet elinde bulunduğundan, bu arazilerin özel bir şahsa iktâ edilmesi Hz. Ömer döneminde uygun görülmemiştir.¹⁴⁰ Hz. Osman dönemine gelindiğinde, fey arazisi kapsamında kabul edilen savâfîlerin¹⁴¹ bazı kimselere iktâ arazisi olarak verilmesi, Hz. Ömer'in benimseyip mali strateji olarak uygulamaya koyduğu feyin ümmetin ortak malı olduğu anlayışının yerine feyin devletleştirildiği yorumlarını getirmiştir.¹⁴² Nitekim Hz. Osman, ashaptan Abdullah b. Mes'ud¹⁴³, Sa'd b. Mâlik¹⁴⁴, Ammar b. Yâsir¹⁴⁵, Talha b. Ubeydullah¹⁴⁶ ve Habbab b. Eret'e¹⁴⁷ arazi iktâ etmiştir.¹⁴⁸

Hz. Osman'ın uzun vadede toplumda eşitsiz zenginleşmeye yol açan ve dolayısıyla bu yeni uygulamadan olumlu yönde pay alamayan kesimde infial uyandıran bu uygulamasının altında, halifenin ekonomiyi canlandırma gayesinin yattığı da söylenebilir. Nitekim Hz. Osman bu toprakların mülkiyetini tamamen bu kimselere vermiyor, aksine devlet hazinesine daha fazla gelir getirmesi gayesiyle belirli bir ücret karşılığında onlara kiralamış oluyordu.¹⁴⁹ Fakat sonrasında gelişen bazı suiistimaller ve değişen şartlar uygulamanın amacına yönelik bazı hatalı değerlendirmeler yapılmasına neden olmuştur.

¹³⁸ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/280-281; Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, 57.

¹³⁹ Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 228.

¹⁴⁰ Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 227.

¹⁴¹ Devletin elindeki sahipsiz araziler.

¹⁴² Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 58.

¹⁴³ İbn Mesud'a Nehrey'n civarında bir arazi iktâ edilmiştir. Belâzûrî, *Futûhu'l Buldân*, 268.

¹⁴⁴ Sa'd b. Mâlik'e Hürmüz köyü iktâ olarak verilmiştir. Belâzûrî, *Futûhu'l Buldân*, 268; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 109.

¹⁴⁵ Ammar b. Yâsir'e İstinye iktâ olarak verilmiştir. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 109.

¹⁴⁶ Talha b. Ubeydullah'a Neşastec iktâ olarak verilmiştir.

¹⁴⁷ Habbab b. Eret'e Sa'nebâ iktâen verilmiştir. Belâzûrî, *Futûhu'l Buldân*, 268.

¹⁴⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 289.

¹⁴⁹ Abdulhalik Bakır, *İdârî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990, 204.

Hız. Ömer Sevâd arazisinden on sınıf toprak seçip işletim hakkını devlete mal etmiştir.¹⁵⁰ Sevâd'daki bu arazilerin büyük çoğunluğu onu işleyecek sakinleri bulunmadığından, Hız. Ömer döneminde buralardan sadece yedi milyon dirhem gelir elde edilmekteydi.¹⁵¹ Hız. Osman döneminde fetihlerin ulaşılabilir en üst seviyeye ulaşması sonucu ganimet gelirinin kesilmesi, yeni fethedilen geniş bölgelerdeki yaşam standartlarını iyileştirmeye yönelik devletin sorumluluk altına girmesi, gerçekleşen toplu ihtidalar neticesinde cizye gelirinin kesilmesi şeklinde birkaçını sıralayabileceğimiz nedenlerden dolayı bir bütçe açığı söz konusu oldu.¹⁵²

Diğer yandan elde edilen haraç gelirleri nereden toplandıysa o bölgenin beytülmaline verilip merkezî beytülmale gelmiyordu. Bu gelirlerin bölgedeki yetkililerin tasarrufuna bırakılması uygulaması bazı bölgelerde gereksiz kullanımları da beraberinde getirmişti.¹⁵³ Buna benzer durumlar devleti ilerleyen zamanlarda ekonomik olarak etkilemiş ve ekonomik bir kriz oluşmasına sebep olmuştur.

Hız. Osman gelişen bütçe açığını kapatmaya yönelik olarak düşüş yaşanan haraç gelirlerini artırmak ve dolayısıyla ekonomiye de katkı sağlamak adına bu arazileri, Kûfe'nin ve Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden bazısına iktâ olarak vermeye karar vermiştir.¹⁵⁴ Kûfe'deki Sevâd arazisi işletildiği takdirde az maliyet ile çok ürün alınabilmekte, bu arazilerin kiracıları ile benzer bölgelerde aynı cins ürünü ekmiş olan kiracılar, toprağın bir ceribine¹⁵⁵ eşit haraç ödediklerinden, maliyet ile fiyat arasındaki fark kendilerine kâr olarak kalmaktaydı.¹⁵⁶ Böylesi kârlı bir bölgedeki toprak rantına Kureyş'in onlarla ortak olmasını istemeyen Kûfeliler, sonraları bu sebeple bir isyan çıkarmışlardır.¹⁵⁷ Rivayetlerden anlaşılmaktadır ki Hız. Osman'ın tatbik ettiği uygulamalar başlangıç itibarıyla ekonomiyi canlandırma gayesine matufken, sonrasında halkın bazı kesimleri tarafından rant elde etme konusu haline getirilmiştir.

Hız. Osman'a iktâ arazisini akrabalarına tahsis ettiğine yönelik getirilen eleştiriler karşısında Ebû Yusuf, Resulullah'ın birçok kimselere iktâ yoluyla arazi verdiğini ve

¹⁵⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 293.

¹⁵¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 294.

¹⁵² Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Hız. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kûfe Örneği", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2003, 2(3), 65-66.

¹⁵³ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hız. Osman*, 96.

¹⁵⁴ Söylemez, "Hız. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi", 71.

¹⁵⁵ Cerîb: Belirli bir ölçekteki arazinin alanını ifade etmek için kullanılan ölçü birimi. Bkz.: İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/570.

¹⁵⁶ Söylemez, "Hız. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi", 72-73.

¹⁵⁷ Söylemez, "Hız. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi", 74.

ondan sonraki halifelerin yaptığının da bundan farksız olmadığını dile getirmiştir. Resulullah'ın yaptığı gibi diğer halifeler de kendilerine arazi tahsis edilmesi durumunda İslâm için bir fayda, düşman için bir zarar gördükleri kimselere iktâ olarak kullanmaları üzere arazi tahsis etmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamberden nakledilen “ Bir arazinin haksız olarak bir karışını alan kimseyi Allah, o arazi boyuna takılmış olarak yedi kat yerin dibine batırır.” hadisi sabitken Hz. Peygamber'in en yakınında bulunmuş bir sahabinin bu konuda herhangi bir haksızlık yaptığına yönelik söylemler muhal görünmektedir.¹⁵⁸

Hz. Peygamber'den beri uygulama örnekleri bulunan ve halifenin tasarruf konusunda muhayyer olduğu birtakım araziler mevcuttur. Fetholunan bölgelerdeki bayındır arazilerin mülkiyeti şahıslara verilmeyip, bu konudaki tasarruf yetkisi halifenin takdirine bırakılmıştır. Bu doğrultuda Hz. Ömer arazinin gelirini hazîneye aktarmayı tercih etmişken Hz. Osman da araziye işleyip îmar edeceklerine, gelire göre, haraç karşılığı araziye kiraya vermiştir. Aynı zamanda bu uygulamadan elde edilen haraç geliri toplum yararına harcanmıştır.¹⁵⁹ Bunun dışında halifenin muhayyer bırakıldığı bir diğer arazi türü de ölü arazilerdir. Eğer ölü araziler işe yarar hâle getirilmiş, mülkiyete konu olmuşsa, halifenin tahsis ettiği kimsenin mülkü olurdu. Fakat araziye ihya etmedikçe mülkiyet hakkı kesinleşmezdi.¹⁶⁰ Buradan anlaşılıyor ki arazi mülkiyetinin devri konusunda halifenin muhayyer bırakıldığı birçok alan bulunmasının yanında konu ile ilgili birçok farklı durum ve hak söz konusuyken olaylar, Hz. Osman'ın akrabalarına imtiyazlar sağladığı ithamı üzerinden okunmuştur.

Hz. Osman dönemi ile ilgili bazı bölgelerin haraç miktarları da şu şekildeydi: Mısır'dan gönderilen haraç gelirinin miktarı 12 milyon dirheme ulaşmaktaydı.¹⁶¹ Hz. Ömer'in vefatından 1 sene evvel Kûfe arazilerinin haracı 1 milyon dirhemdi.¹⁶²

Hz. Osman döneminde haraçla ilgili bir diğer husus olan himâ, terim olarak mubah bir araziye kamu yararını gözeterek belirli hayvanların otlaması için tahsis edip koruma altına almak anlamına gelmektedir.¹⁶³ Resulullah'tan Himâ arazileri ile ilgili

¹⁵⁸ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 109-110.

¹⁵⁹ Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l Hasan, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (Çev.: Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976, 217-218.

¹⁶⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 215.

¹⁶¹ T.W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi* (İkinci Baskı), (Çev.: Hasan Gündüzer), Akçağ Yayınları, Ankara 1982, 114.

¹⁶² Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 60.

¹⁶³ Hacı Mehmet Günay, “Himâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII/52.

olarak “Himâ ancak Allah ve resûlü içindir” rivayeti aktarılmaktadır.¹⁶⁴ Bu rivayete göre İslam hukukçularının genel kanısı, kişilerin kendisi için himâ tahsis etmesinin yasaklanmış olup, himânın ancak kamu menfaati için yapılmasının câiz olduğuna yöneliktir.¹⁶⁵ İslam öncesinde de var olan himâ kurumu kabile reislerinin elinde ortak bir mülkiyet iken, İslam’ın gelişiyle herkesin kullanımına açık ortak amme mülkü haline gelmiştir.¹⁶⁶

İlk iki halife dönemlerinde de tatbik edilen uygulama, Hz. Osman Dönemine geldiğinde halifenin karşısına ciddi bir problem olarak çıkmıştır. Halifenin himâ arazileri ile ilgili gerçekleştirdiği faaliyetler halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepkilere karşı Hz. Osman’ın tutumunu, onu himâ arazileri konusunda Allah adına hüküm vermekle suçlayan Mısırlı heyete verdiği cevapta görüyoruz. Hz. Osman onlara hitaben yaptığı konuşmada durumu “Ömer benden önce zekât develeri için himâ yapmıştır. Ben hilafet için görevlendirildiğimde zekât develerinin sayısı artmıştı ve ben de bu sebeple himâları artırdım.” sözleriyle ifade etmiştir.¹⁶⁷

Tartışmalar incelendiğinde eleştirilerin iki sorun üzerinde yoğunlaştığını gözlemlenebilmektedir. Bunlardan ilki artan hayvan sayısı sebebiyle himâların genişletilmesi sırasında yöneticilerin bu durumu suistimal etmesi, ikincisi ise himâ alanlarının genişletilmesinden dolayı mülkiyetin bedevî kabîlelerin ellerinden çıkıp ferdi mülkiyetin yaygınlaşması olarak ifade edilebilir.¹⁶⁸

1.1.1.3. Ticari Mal Vergisi (‘Uşûr)

Gayri müslim tüccarlardan alınan bir tür gümrük vergisi” anlamındaki “uşûr” için fıkıh kitaplarında “uşr” kelimesinin mutlak biçimde veya “uşrû’t-ticâre” şeklindeki kullanımı da yaygındır.¹⁶⁹

Daha genel bir ifade ile açıklayacak olursak ‘uşûr, gayrimüslim vatandaşlar ile müste’men adı verilen İslâm ülkelerine emanla giren başka ülkelerin gayrimüslim

¹⁶⁴ Buhârî, Musâkat, 12.

¹⁶⁵ Günay, “Himâ”, XVIII/52.

¹⁶⁶ Demirci, *İslâm’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 176.

¹⁶⁷ Taberî, *Târîhu’l-Umem ve’l-Mülûk*, IV/354, Demirci, “Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları”, 160.

¹⁶⁸ Demirci, *İslâm’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 181.

¹⁶⁹ Mehmet Erkal, “Zekât”, *DİA*, 100.

vatandaşlarının ticari faaliyetler için İslâm devleti sınırlarından geçerken ödemek zorunda oldukları vergidir.¹⁷⁰

İslamiyet öncesinde Arap Yarımadası'ndaki panayırlara getirilen ticari mallardan 1/10 oranında vergi alınıyordu. Hz. Peygamber zamanında ise Medine çarşısının yeri belirlendiğinde buradan vergi alınmayacağı ilan edilmiş, bu çeşit verginin muhtelif kabilelerden de alınmayacağına yönelik bir duyuru yapılmıştır.¹⁷¹

Gümrük vergisi sisteminin tatbikine Hz. Ömer döneminde başlanmıştır.¹⁷² Dönemin Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eşârî'nin Müslümanların ticârî amaçla harbîlerin ülkesine gittiklerinde onlardan vergi alındığını dolayısıyla ticaret amacıyla Basra'ya gelen gayrimüslimlerden de vergi alınması gerektiğini halife Ömer'e bildirmiştir. Bunun akabinde Hz. Ömer, ticaret amacıyla İslâm devleti sınırları içersine giren harbîlere aynı muamelede bulunulması yönünde emir vermiştir.¹⁷³ İslâm hukukunda bu uygulamanın esası mütekabiliyet kavramıyla açıklanmaktadır.¹⁷⁴

Cizye vergisindeki uygulamanın aksine zimmîlerin ticaret amacıyla getirdikleri şeylerin az veya çok olmasına bakılmaksızın ondan vergi alınmaktaydı.¹⁷⁵ Gümrük vergisi oranı zimmîlerin ticaret mallarından %5, diğer muste'menlerin ticaret mallarından da %10 oranındaydı.¹⁷⁶ İslâm ülkesine ticaret için gelen bir harbînin ticaret malından gidiş gelişi tekrarlınsa dahi yeni mal getirmediği yıl içinde sadece bir kez vergi tahsil edilirdi.¹⁷⁷ Bununla birlikte Vergi memurunca tespit edilen ve değeri 200 dirhem ve üzerinde bir meblağa karşılık gelen ticârî mallardan vergi alınmaktaydı.¹⁷⁸

¹⁷⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 33; Gözübenli, "Mâlî Hukuk", 585; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 101.

¹⁷¹ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 102.

¹⁷² Hasan, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 172; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li-'Osmân b. 'Affân*, 55.

¹⁷³ Hasan, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 172; İsmail Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin Hayatı ve Kişiliği* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, 95.

¹⁷⁴ Cengiz Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, 114; Hacı Mehmet Günay (2013), *İslâm Hukuku*, Talip Türcan, (Ed.), "Devletler Hukuku", 537-556, Ankara Grafiker Yayınları, 555.

¹⁷⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 493.

¹⁷⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l- Harâc*, 216; Hasan, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 172; Gözübenli, "Mâlî Hukuk", 585; Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin Hayatı ve Kişiliği*, 95.

¹⁷⁷ Hasan, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 172.

¹⁷⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 216.

H. Osman d6neminde de harb6ilerin 6sl6m devleti sınırlarına ticaret amacı ile soktukları mallardan H. 6mer tarafından başlatılan uygulama uyarınca ‘uř6r vergisi alınmıştır.¹⁷⁹

1.1.2. Humus

En genel tabirle ganimetin beşte biri şeklinde ifade edebileceğimiz humus açıklanırken 6ncelikle s6ze ganimeti tanımlamakla başlanılmalıdır. Ganimet kelimesi s6zl6kte "bir şeyi zorluk çekmeden elde etmek" anlamına gelmektedir. 6sl6m hukukunda, "M6sl6manlar’ın savaş yoluyla gayrim6slimlerden ele geçirdikleri esirler ve her t6rl6 mal" şeklinde tanımlanmıştır. Fakat bunun yanında ganimetin hem menkul hem gayrimenkul malları, ya da sadece menkul malları kapsadığı konusunda ihtilaflı g6r6şler mevcuttur.¹⁸⁰ Fey başlığında ele aldığımız 6zere H. 6mer d6neminde Sev6d arazileri 6zerinden ortaya çıkan fikir ayrılıkları neticesinde s6regelen uygulamaya uygun olarak gayrim6slimlerden savaş yapılarak elde edilen t6m menkul mallar ganimet olarak kabul edilmiş, fakat gayrimenkuller fey gelirleri kapsamında kabul edilmiştir.

S6zl6kte beşte bir anlamına gelen humus, 6sl6m hukuku literat6r6nde ganimetlerden ve bu h6k6mdeki mallardan kamu adına belirli alanlarda sarfedilmek 6zere alınan beşte birlik payı ifade eder.¹⁸¹

Abdullah b. Sa’d’ın 6nc6l6đ6nde gerçekleşen Afrika’nın fethi 6sl6m devletine y6kl6 miktarda ganimet kazandırmıştır. Elde edilen ganimetlerden ilgili yerlere dağıtılması 6zere devlete ayrılan ganimetlerin beşte birini ifade eden humus payı çıkartıldıktan sonra, geri kalanı fetih hareketine katılan askerler arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşımda bir atlıya 6 bin dinar, yaya askere ise bin dinar d6řm6řt6r. Fetih hareketini y6r6ten komutan Abdullah b. Sa’d, ganimetten humusunun 1/25 oranında pay almıştır.¹⁸²

En fazla tartışma konusu olan Ifrikiyye ganimetleriyle ilgili olarak rivayetlerde, H. Osman ’ın, amcasının ođlu¹⁸³ olan Mervan b. Hakem’e Ifrikiyye ganimetinin

¹⁷⁹ Muhammed Ravv6s Kal’ac6, *Mevs6’ati Fıkhi Osman b. Aff6n*, C6mi’at6 6mm6’l Kur6, Kahire 1983, 268.

¹⁸⁰ Mehmet Erkal, “Ganimet”, *T6rkiye Diyanet Vakfı 6sl6m Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIII, 351.

¹⁸¹ H. Yunus Apaydın, “Humus”, *T6rkiye Diyanet Vakfı 6sl6m Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII/365.

¹⁸² 6bn Kes6r, *el-Bid6ye ve’n-Nih6ye*, X/225.

¹⁸³ 6bn Sa’d, *et-Tabak6t6’l-K6br6*, V/27.

humusunu atıyye olarak verdiğine yönelik söylemler mevcuttur. Buna karşılık bu olayın gerçek olmadığını ileri süren rivayetler de bulunmaktadır.¹⁸⁴

İbnü'l-Esîr, Mervan b. Hakem'in Afrika ganimetlerinin humusunu 500 000 dinara satın aldığı bir rivayet nakletmiştir.¹⁸⁵ Bazı rivayetlerinde de ganimetlerin humusunun Mervan b. Hakem'e verildiğine yönelik olduğunu belirtir. Fakat İbnü'l Esir'in en doğru bulduğunu ifade ettiği rivayete göre Afrika'nın ilk fethinden elde edilen ganimetlerin humusu Abdullah b. Sa'd'a, Afrika'nın tamamının ele geçirildiği ikinci fethinden elde edilen ganimetlerin beşte biri de Mervan'a verilmiştir.¹⁸⁶

Muhibüddîn et-Taberî, Hz. Osman'ın Ifrikiyye ganimetlerinin beşte birini Mervân b. Hakem'e verdiğine yönelik rivayetin hatalı olduğu bildirmiş ve ilgili hadisenin meşhur rivayetini de şu şekilde aktarmıştır: “Hz. Osman, Abdullah b. Ebî Serh'i binlerce kişiden oluşan bir ordunun kumandanlığında orada savaşmak üzere Ifrikiyye üzerine göndermiştir. İbn Ebî Serh, Müslümanların bölgeden elde ettiği ganimetten humus geliri kapsamında beytülmalin hakkı olan 500 bin dinarı ayırarak bu parayı Hz. Osman'a göndermiştir. Humus kapsamında halifeye gönderilen bu nakit paranın dışında koltuk, döşeme, elbise gibi Medine'ye taşınması halinde güçlük çıkarabilecek mallar kaldı. Mervan b. Hakem bu malları 100.000 dirheme satın aldı. Bu miktarın büyük bir kısmını nakit olarak ödedi, bir kısmı ise borç olarak kaldı. Hz. Osman'a Ifrikiyye'nin fetih müjdesi ulaşınca Hz. Osman, bu müjde karşılığında Mervan'ın kalan borcunu bağışladı. Nitekim halifenin müjde getiren kimseye, müjdenin mertebesine göre beytûlmalden bir miktar para verme hakkı mevcuttur.”¹⁸⁷ Dolayısıyla Hz. Osman'ın bu faaliyeti, hilafet makamında bulunan kimselerin doğal hakkı çerçevesinde tahakkuk etmiştir.

Değişik formlarda aktarılan ilgili rivayetlerden anlaşıldığı üzere Ifrikiyye ganimetlerinin humusunun Mervân b. Hakem'e verildiğine yönelik iddialar sabit değildir. Nitekim Hz. Osman bu konuda ve diğer bazı hadiselerde de gündeme gelen ailesine ve yakınlarına ayrıcalıklar tanıyıp, devlet mallarını onlara tahsis ettiğine yönelik ithamlara karşı içinde bulunduğu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “*Benim ailemi ve akrabalarımı sevdiğimi ve onlara mallar verdiğimi söylüyorlar. Onlara olan sevgim,*

¹⁸⁴ İsmail Hakkı Atçeken, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü”, *S. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2000, sy. 9, 324.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II/464.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II/465.

¹⁸⁷ Muhibüddîn et-Taberî, Ebû Câ'fer Ahmed, *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkibi'l-Aşera I-IV* (Üçüncü Baskı), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, III/91.

beni onlara adaletsiz davranmaya itmedi, bilakis ben onların hukukunu gözetiyorum. Ben onlara verdiğim her şeyi kendi malımdan verdiğim gibi Müslümanlar'ın mallarını da ne kendime ne de bir başkasına helâl sayıyorum... Mülhidler dilediklerini söylesinler beytülmâl adına bana gelen beşte birdir ve ben bunu hiçbir zaman kendime helal görmedim. Allah'ın malından bir fels¹⁸⁸ veya daha fazlasına hiçbir zaman rağbet etmedim."¹⁸⁹

Aktarılan rivayetlerin ötesinde Hz. Osman'ın hilafete gelişinden önce hayatındaki uygulamalara bakıldığında her durum ve şartta malını mülkünü Hak yolda feda etmekten kati suretle geri durmamış cömert bir tutum gözlemlenmektedir. Bunun yanısıra Hz. Peygamber'in kendisinden meleklerin bile hayâ ettiği kişi¹⁹⁰ olarak bahsettiği bir kimseye devletin, dolayısıyla Müslüman halkın malından haksız yolla akrabalarına imtiyaz sağladığı ithamında bulunmak, tutarlılık noktasında ciddi derecede tenakuz arz etmektedir. Bunun yanısıra Hz. Osman'ın başarılı bir tüccar olduğu ve ticari zekâsının üstünlüğü bilinen bir gerçekliktir. Dolayısıyla devlet ekonomisini kalkındırmaya yönelik atmış olduğu adımlarda öncekilerden farklı uygulamalara gitmesinin onun ticârî zekâsı ile ilişkilendirilmesi, tarihi gerçeklik noktasında daha tutarlı bir bakış açısı sunmaktadır.

1.2. MÜSLÜMANLARDAN ELDE EDİLEN GELİRLER

Halk menfaatinin ve işlerinin mevzubahis olduğu hususlarda fertlere yüklenen sorumluluk şeklinde tanımlanan vergi¹⁹¹, devletin önemli gelir kaynaklarından bir tanesidir. Dolayısıyla gayrimüslim vatandaşlar bir takım maddi mükellefiyetlerin altına sokulduğu gibi Müslümanlar da bir arada yaşama kültürünün gerektirdiği şekilde bir takım vergiler ödemek durumunda kalmışlardır. Bununla birlikte elbette ki İslâm devletinin Müslüman halka olan muamelesi zimmîlerinkinden farklı olmuştur. Nitekim Müslüman halkın toplum düzenine dair hükümler, en başından Şârî tarafından konulmuştur. Bu süreçte devlet başkanlarının görevi, bu hükümlerin tatbikini değişen şartlarla mutabakat içinde ve toplum maslahatını da gözeterek tam bir şekilde sağlamak olmuştur.

¹⁸⁸ Fels: Bakır ve benzeri ucuz malzemeden üretilen bozuk para.

¹⁸⁹ Taberî, *Târihu 'l-Umem ve 'l-Mülûk*, IV/347-348; Atçeken, 326-327.

¹⁹⁰ Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 26.

¹⁹¹ Salih Tuğ, *İslâm'da Vergi Hukukunun Tekevvünü*, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, 1967, 1(1), 25.

Diğer yandan Müslümanlardan alınan vergilerin kural koyucu olarak kaynağı Şâri'e dayandığı için bunları ödemek mâlî ibadet olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu durum, Müslüman tebaanın sorumluluğuna maddi ve manevi olmak üzere iki yönlü bir nitelik yüklemiştir.

1.2.1. Zekât

Sözlükte “artma, arıtma; övgü ve bereket” mânalarına gelen zekât, terim olarak Kur'an'da belirtilen sınıflara sarfedilmek üzere dinen zengin sayılan müslümanların malından alınan belli payı ifade eder.¹⁹² Ebû Ubeyd, zekâtın Müslümanların altın, gümüş, davar, deve, sığır, tahıl ve meyve gibi mallarından alındığını ve bu malların Allah'ın beyan buyurduğu sekiz sınıfın hakkı olduğunu dile getirmiştir.¹⁹³ İslam fikhında zekât ve sadaka aynı manada kullanılmıştır. Nitekim Şâfî fakihî Mâverdî zekâtın sadaka mânasında olduğunu ve her ikisinin de aynı şeye isim olarak verildiğini ifade etmiştir.¹⁹⁴

İslâm vergi hukukunun kendine has bir karakteri olup toplu bir şekilde vaz' edilip tatbikat sahasına konmamış, İslâm'ın yayılışına paralel olarak yirmi senelik teşrî bir tekâmül sonunda müesseseleşmiştir.¹⁹⁵ Bu tekâmülün başlangıcı olan İslâm'ın ilk Mekke döneminde, zekâtla ilgili Allah'ın emri mucibince mâlî bir fedakârlık, bir iyilik, gönülden kopan bir sadaka anlayışında bir değişiklik olmamış, ancak bununla ilgili hükümlere riayet edilememesi halinde bazı maddî yaptırımlar uygulanmıştır. Bunun sonucu olarak, hicretten önceki dönemde sadaka niteliği taşıyan yardımlar, hicretten sonra devlet tarafından tahsil edilen kamu sorumluluğu kapsamındaki düzenli vergilere dönüştürülmüştür.¹⁹⁶ Yani Medine dönemine geçildiğinde Mekke dönemindeki mana ve anlayışa ek olarak zekâta, devlet vergisi haline intikal edişinden doğan yeni bazı vasıflar eklenmiştir.¹⁹⁷

Zekâtın müesseseleşme süreci devam ederken ilk önce Hz. Ömer, sonrasında da Hz. Osman'ın yapmış olduğu fetihler neticesinde İslam devleti, çok geniş bir alana yayılmış olan tebaayı idare etmekteydi. Şüphesiz ki üç kıtaya yayılmış bir devletin idaresi eskisinden çok daha fazla meşakkat unsuru barındırır hale gelmişti.

¹⁹² Mehmet Erkal, “Zekât”, 197.

¹⁹³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 33.

¹⁹⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 125; Mehmet Erkal, “Zekât”, 197.

¹⁹⁵ Kazıcı, 424.

¹⁹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 805-806.

¹⁹⁷ Tuğ, İslâm'da Vergi Hukukunun Tekevvünü, 27.

Hz. Peygamber ve ilk iki halife dönemlerinde zekâtı devlet memurları topluyor ve zekât devlet eliyle dağıtılıyorken Hz. Osman dönemine gelince tebaanın geniş alana yayılması ve bazı ekonomik nedenlerden ötürü zekâtın toplanma biçiminde değişikliğe gidilmiştir. Yeni sistemde zekât devlete direkt olarak ödenmiyor, zekâtlar verilmesi gereken yerlere bizzat vatandaşlar tarafından dağıtılıyordu.¹⁹⁸

Öte yandan belirtmek gerekir ki zekât sadece nisab miktarına ulaşmış paradan alınan bir vergi olmayıp Hz. Peygamber ve ilk iki halife dönemlerinde zekât gelirleri kapsamına tüccarların ödediği vergi olan Tüccar Zekâtı, ziraatçıların ödediği Toprak Zekâtı, madenlerin işletilmesinden dolayı ödenen Maden Zekâtı, koyun, deve gibi sürülerden alınan Hayvan Zekâtı da dâhildir. Ayrıca kervanların getirdiği mallar üzerinden de zekât alınmıştır. Bu dönemde zekât kavramı bunların hepsini kapsadığından Hz. Osman'ın toplanma usulünde değişikliğe gittiği zekât bu kapsamdaki zekât çeşitlerinden sadece biri olmuştur.¹⁹⁹ Hz. Osman bu uygulamasının gerekçesini ise şu sözlerle ortaya koymuştur: “Evin dışında olan koyun, deve, maden vs. gibi malların zekâtını toplamak kolaydır. Fakat zekât memurlarının her Müslüman'ın evinde ne kadar para olduğunu bilmesine imkân yoktur. Bu sebeple bu zekât çeşitlerini ayırmak gerekir.”²⁰⁰ Hz Osman'ın bu uygulamasında devlet gelirlerinin artıp tebaanın geniş bir bölgeye yayılması neticesinde kişilerin ellerinde bulunan nakit paranın tespit ve muhafaza güçlüğü etkili olmuştur.

Netice itibariyle Hz. Osman, bu gün de zekâtın yaygın tanımı olan elde bulunan nisab miktarına ulaşmış malın 1/40'inin infâk edilmesi işini Müslümanların kendisine bırakmış geri kalan zekât kapsamındaki vergilerin devlet eliyle tahsisatına devam etmiştir.

Hz. Osman, ashab tarafından hoş karşılanan bu uygulama sayesinde para sahipleri zekâtlarını ödeme konusunda halifenin vekili konumunda bulunuyorlardı.²⁰¹ Hz. Osman, bu konu hakkındaki görüşlerini îrad ettiği bir hutbesinde şu şekilde ifade etmiştir: “İçinde bulunduğunuz bu ay zekâtı ödeme ayınızdır. Kimin zimmetinde bir borç varsa onu ödesin ki zekâtını belirleyebilesiniz. Kimin de malında zekât tahakkuk etmemişse gönülden olarak vermesi dışında ondan istenmeyecek. Kimden de zekât

¹⁹⁸ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 135.

¹⁹⁹ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 133-134.

²⁰⁰ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 135.

²⁰¹ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 84.

*alınmışsa ertesi sene aynı ay girene kadar ondan bir daha zekât alınmayacaktır.*²⁰² Hz Osman'ın içinde bulunduğumuz aydan kastı rivayetlere göre Ramazan veya Muharrem ayıdır.²⁰³

Hz Osman'ın zekât tahsili işini devlet elinden alıp bireylerin kişisel tasarrufuna bırakmayı öngören uygulaması, gelecekteki Müslüman olmayan devlet sistemleri içerisinde yaşayan Müslüman insanların zekât ibadetlerini gerçekleştirmelerine yönelik şüphesiz bir örnek niteliği taşımaktadır.

Hz. Osman zekât gelirlerinden toplum maslahatı adına kullanmak üzere borç almıştır.²⁰⁴ Hz. Osman'ın bu hareketiyle ilgili bir takım görüşler serdedilmiştir. Bir kısım zekâtın sarf yerlerinin Kur'an-ı Kerîm'de bildirildiği üzere sekiz sınıfa harcanması gerekliliğini vurgulayarak Hz. Osman'ın bu davranışının caiz olmadığını dile getirmiştir.

Diğer bir görüşe göre ise bu iş caiz olmakla birlikte bir hatadır. Gerçek ise savaş masraflarında oluşabilecek israftır. Bir görüşe göre de harp masrafları Allah yolunda yapılan harcamalara girdiği için halifenin bunu kullanmasında bir sakınca olmadığı ileri sürülmüştür.²⁰⁵

Hz. Osman döneminde çok hızlı bir şekilde sınırların genişlemesi ile artan haraç ganimet, zekât gibi gelirlerin dağıtılacağı yerlerin belirlenip sahiplerine ulaştırılmaya kadar bir yerde tutulması ihtiyacı hâsıl olmuştur. Zekâtlık mallar da merada toplanıp korunurdu. Zekât malı olan 500 at, 1000 deve Medine'ye iki gece uzaklıkta bulunan Rebeze'de korunmuştur.²⁰⁶

Öte yandan Hz Osman döneminde zekât miktarı konusunda yeni bir takım esaslar ortaya konulduğu ifade edilir. Buna göre her bir attan bir dinar veya iki koyun zekât alınmasını, kadın, erkek, köle, hür ve çocuklardan da Fıtır sadakası alınmasını emrettiği aktarılmıştır.²⁰⁷ Ebû Ubeyd, Hz.Ömer'in devlet gelirlerinden hak sahiplerine atâ (maaş) dağıtırken onlara üzerinden bir yıl geçen mallar olup olmadığını sorduğunu, mükellefler

²⁰² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 420; İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 76.

²⁰³ İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 76.

²⁰⁴ İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 80.

²⁰⁵ İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 80-82.

²⁰⁶ Belâzûrî, Ahmed b. Yahya, *Ensâbu'l-Eşraf I-XIII*, thk: Suheyl Zekkâr ve Riyad Zerkeli, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, V/526.

²⁰⁷ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 86.

olumlu cevap verilerse dağıttığı maaştan o malların zekâtını aldığını, Hz. Osman'ın da aynı uygulamayı sürdürdüğünü rivayet etmiştir.²⁰⁸

1.2.2. Öşür ve ‘Uşûr

Sözlükte "onda bir" anlamına gelen ‘uşr’ kelimesinin Türkçeleşmiş hali olan öşür, İslâm fikhında zirai mahsulden alınan zekâtı ifade eder.²⁰⁹ Bu manasıyla esasen zekât kapsamına giren öşür, İslam vergi sisteminde Müslüman tebaayı yakından ilgilendirmektedir.²¹⁰ Nitekim toprak mahsullerinden zekât (öşür) verilmesinin farziyeti kitap, sünnet ve icmaya dayanır. Bakara sûresinin 267. ayetinde, "Sizin için yerden çıkardıklarımızdan infak edin." buyrulurken tarım ürünleri üzerindeki mâlî mükellefiyet vurgulanmıştır. En'am suresinin 141. ayetinde müslümanlara hasat günü mahsullerinin haklarını vermeleri emredilmiştir.²¹¹

Hz. Peygamberden aktarılan “Beş veskten²¹² az ürüne zekât yoktur.”²¹³ şeklindeki rivayete göre zirâî ürünlerden vergi alınabilmesi için ürünün belli bir miktara ulaşmış olması şartı aranmaktaydı. Tâcir ticaret amacıyla satın aldığı zirâî ürünlerden herhangi biriyle vergi memuruna giderse ve elindeki ürün 200 dirhem veya üzeri değerinde ise bu durumda üç farklı muamele söz konusudur. Tâcir Müslümansa %2,5, zimmî ise %5, harbî ise %10 oranında ondan vergi tahsil edilirdi.²¹⁴

Fakat emek sarfedilerek sulanan topraklardan elde edilen ürünlerin zekâtıyla fazla emek sarfedilmeden sulanan topraklardan elde edilen ürünlerin zekât oranları birbirlerinden farklılık arz etmiştir. Çok fazla emek harcamadan sulanan topraklardan elde edilen mahsuller üzerinden 1/10 oranında vergi alınırken, kuyu suyu ile sulamak suretiyle üzerinde emek harcanan arazilerin mahsullerinden elde edilen gelir oranı 1/20’dir.²¹⁵

Öte yandan ticârî mal vergisi olarak bilinen ‘uşûr vergisi kapsamında İslâm devletinde yaşayan Müslüman tüccarlar için de birer vatandaş olmaları gereğince mâlî bir mükellefiyet söz konusu idi. Bu çerçevede Müslümanların ticaret mallarından devlet

²⁰⁸ Erkal, "Zekât", 203.

²⁰⁹ Erkal, "Öşür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 97.

²¹⁰ Kazıcı, 435.

²¹¹ Erkal, "Öşür", *DİA*, 97.

²¹² Vesk: 653 kg’a denk gelen bir ölçü birimi.

²¹³ Buhârî, Zekât, 11

²¹⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l Harâc*, 218

²¹⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 807.

adına tahsil edilmek üzere belirlenen vergi oranı 1/40'tır.²¹⁶ Vergi memuru tarafından tespit edilen ve değeri 200 dirhem veya daha yukarı olan ticari eşyadan senelik olarak vergi alınırdı. Eğer malların değeri 200 dirhem veya üzerini bulmuyorsa ondan vergi alınmazdı.²¹⁷

Zaman içerisinde zirâi alanla ilgili toplum maslahatının gözetilmesi çerçevesinde gelişebilecek bir içtihat söz konusu olmadığından râşid halifeler döneminde ve dolayısıyla Hz. Osman döneminde bu uygulamaya devam edilmiştir.

1.3. DİĞER GELİRLER

Beytûlmâlin yukarıda zikrettiğimiz gelirleri dışında bir takım gelirleri daha mevcuttur. Bunlar mirasçı bırakmadan ölenlerin terikeleri, buluntu ve sahipsiz mallar²¹⁸, irtidat edenlerin malları, devlet arazisinden ve emlaklarından elde edilen gelirler, ihtiyaç halinde devletin topladığı yardımlardır.²¹⁹

Sahibi tarafından terkedilen, sahibinin öldüğü arazilerin yahut da miras bırakmadan ölenlerin arazilerinin devlet başkanı tarafından seçilmesi²²⁰ olarak ifade edilen savâfi, terikeler kapsamında devlet gelirleri arasında yer almaktadır. Savâfi malların gelirleri, fetihler sırasında Müslümanlar tarafından ele geçirilen Kısra ile onun yakınlarına ve bu sırada öldürülen veya kaçan kişilere ait arazilerle, sulak yerde bulunan ağaçlık yerlerden elde edilen gelirleri ifade etmektedir.²²¹ Bu bakımdan Savâfi arazilerin gelirleri hazine için yüklü bir meblağ oluşturmaktaydı.

Hz. Ömer savâfi arazilerden elde edilen gelirleri ümmetin ortak malı olarak kabul etmiş ve zikredilen topraklar fey kapsamında muamele görmüştür. Ayrıca Hz. Ömer döneminde bu topraklardan elde edilen gelirin 7 milyon dirhem²²² bir diğer rivayete göre ise 9 milyon dirhem olduğu belirtilmiştir. Hz. Osman hilafete gelince bu topraklar üzerinde farklı bir tasarruf gerçekleştirerek iktâ-ı icâre adında bir uygulamaya gitmiştir. Bu uygulamada fey malları kısmî olarak bazı kişilere verilmiş, fakat bunun karşılığında kişilerden fey hakkı adında bir ücret alınmıştır. Yani arazilerin mülkiyeti değil kullanım

²¹⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 490; Hasan, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 172.

²¹⁷ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 216.

²¹⁸ İbrahim Muhammed, 55.

²¹⁹ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 102-103.

²²⁰ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, h.1414, XIV, 463.

²²¹ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 103; Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 85.

²²² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 294.

hakkı şahıslara verilmiştir. Hz. Osman'ın bu faaliyeti neticesinde mezkûr topraklardan elde edilen kirâ bedelinin 50 milyon dirhem gibi bir rakama ulaştığı ve kendi giderleriyle yapmış olduğu yardımların bu fondan karşılandığı ifade edilmiştir.²²³ Bu bilgi, Hz. Osman'ın savafî arazilerle ilgili olarak bu toprakları fey, dolayısıyla devlet malı kapsamında görüp kriz kaynaklı durgunlaşan ekonomiyi canlandırmak adına bazı kimselere bir takım şartlara bağlı olmak üzere ikta etmesi uygulamasının bu çerçevede amacına ulaştığını göstermektedir.

Halifelere ilk defa Hz. Osman döneminde örnekleri görülen Nevrûz ve Mihrecan hediyeleri bu dönemde valilere intikal eden bir gelir olsa da Hz. Ali döneminden itibaren devlet gelirleri arasında yer almıştır.²²⁴ Hz. Osman döneminde Ahnef b. Kays Belh'i fathettikten sonra kendisine Mihrecan hediyeleri verilmiştir. Bu hediyeler genellikle altın ve gümüş kaplar, dinar dirhem gibi nakdî paralar, elbise, eşya ve çeşitli yiyeceklerden müteşekkildi.²²⁵

Tabîî servet kaynakları yalnızca ümmetin mülküydü ve yalnızca ona vakfedilmişti. Bu bağlamda su ve madenler ümmetin mülküydü. Devlet, madenleri doğrudan kendisi işlettiği gibi, bazen 1/5 'inin beytûlmâle ödenmesi karşılığında işletilmesi için başkalarına izin verildiği de oluyordu. Aynı şekilde yakacak ve ot da ümmetin ortak malı kabul ediliyordu. Bu kabullerden pratikte sapıldığı takdirde yönetimler halk tarafından şiddetli bir biçimde eleştirilmişlerdir.²²⁶

²²³ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, 217; Bakır, *İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi*, 205; Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 103.

²²⁴ Bakır, *İdârî ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi*, 207.

²²⁵ Taberî, *Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II/496.

²²⁶ Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 57-58.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE BEYTÜLMÂL GİDERLERİ

Beytül mâl gelirlerini Müslüman vatandaşlardan alınan gelirler ve gayrimüslim vatandaşlardan alınan gelirler olmak üzere ikili bir tasnif söz konusu idi. Şimdi ise bu gelirlerin oluşturduğu hazineden yapılacak harcamalar, gerek devlet başkanının bu harcamalar üzerindeki tasarruf yetkisi, gerekse harcamaların gelir kaynağı açısından farklılık arz etmektedir. Bu bakımdan gelirler tasniflendirmeye tabi tutulduğu gibi devlet giderlerini açıklarken de tasniflendirme yapmak elzemdir.

Öte yandan Hz. Peygamber ve Hulefa-yi Râşidîn döneminde devlet gelirlerinin tamamı bekletilmeksizin gider kalemlerine harcanırdı.²²⁷ Bununla birlikte devletin genişlemesi ve gelirlerinin artmasıyla birlikte ilgili yerlere dağıtımın yapılacağı süreye kadar gelirlerin bekletileceği bir mekâna ihtiyaç duyulmaya başlanması sonucu oluşturulan beytül mâl, bu gelir çeşitliliği sebebiyle bölümlere ayrılmıştı.

Harcama yerleri farklı olduğundan hazine gelirlerinin tek bir yerde toplanması mümkün olmamıştır. Dolayısıyla hazine, humusun konulduğu bölüm; zekât ve öşürün konulduğu bölüm; harac, cizye, Beni Tağlib'den alınan zekât, zimmî ve harbilerden alınan ‘uşûr vergisinin toplandığı bölüm; mirasçısı olmayan ve buluntu malların konulduğu bölüm olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Hz. Ömer’le başlayan bu uygulama, Hz. Osman döneminde de devam etmiştir.²²⁸

2.1. ZEKÂT GELİRLERİNİN SARF YERLERİ

Zekât vatandaş olmanın gereği olarak ödenen bir vergi olmasından önce Müslümanlara Şâri tarafından emredilmiş maddi bir idadettir. Bu bağlamda miktarı ve kimlere ödenmesi gerektiği konusunda bir sınırlama getirilmiştir.

Kur’an-ı Kerîm’de Tevbe suresi 60. ayette zekâtın verilmesi öngörülen sekiz sınıf: fakirler, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri İslam’a ısındırılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolundakiler ve yolculukta sıkıntıya düşenler olarak bildirilmiştir. Devlet başkanının bu noktadaki tasarruf yetkisi

²²⁷ Kallek, *Asr-ı Saâdet’te Yönetim-Piyasa İlişkisi*,53; Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, 251.

²²⁸ Ebu Bekir Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, (483/1090), *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1989, c. 3, 17-18 akt. Abdülkerim Öner, “Raşid Halifeler Dönemi Beytül mâl ve Oluşum Süreci”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2018, 10(3), 1030.

elde edilen zekât gelirlerinin Kur'an-ı Kerim'de bildirildiği şekliyle ilgili yerlere ulaştırılmasını sağlamaktır. Fakat bununla birlikte ayette belirtilen sekiz sınıfın kapsam çerçevesini belirleyen kişi olarak halifeye karar mercii olması bakımından önemli bir görev düşmektedir.

Zekât fonundan faydalanacak olan sekiz sınıfın ayette belirtilen şekliyle sıralanması sosyal adaleti sağlamaya yönelik bir çaba içerisinde olan başarılı bir devletin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak niteliktedir.²²⁹

2.1.1. Fakirler ve Miskinler

Zekât verilecek kimseler arasında ilk sırada yer alan fakirler ve miskinler, kendi tabii ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar yoksul durumda olan kimseler olduğu açık olmakla birlikte bu tabirlerin hangi ihtiyaç derecesini ifade ettiği konusunda fıkıh ve tefsir bilginleri farklı görüşler ortaya koymuşlardır.²³⁰ İbn Manzûr, miskîni hiçbir şeyi olmayan fakirden daha kötü durumda olan kimse olarak tanımlamıştır.²³¹ Tefsir âlimi İbn Abbâs'a bu iki kelimenin tefsiri sorulmu ve İbn Abbâs fakiri yiyecek bir şeyi ve kalacak bir yeri bulunan kimse, miskîni ise hiçbir şeyi bulunmayan kimse olarak ifade etmiştir.²³²

Hız Osman, Hz. Pegamber aleyhisselamın sünneti olan Ramazanda mesciddeki fakirlere ve yolda kalmışlara yemek verme uygulamasını devam ettirmiş ve bu harcamayı Beytülmalin zekât gelirlerinden gerçekleştirmiştir.²³³ Bunun dışında Hz. Osman fakir aileleri gözetip onlara maaş tahsis ederdi. Hz. Osman, yanına gelen ihtiyaç sahibi yaşlı bir adamdan ailesinde kaç kişi olduğunu öğrenip, adamın kendi ve her aile ferdi için yüzer dirhem tahsis ettiğini ona bildirmiştir.²³⁴

2.1.2. Vergi Memurları

Zekâtı toplamakla görevli memurları ifade eden sınıf, İslâm'ın ilk dönemlerindeki uygulamalardan anlaşıldığına göre zekât gelirlerini bir yere toplayan, muhafaza eden,

²²⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 809.

²³⁰ Mehmet Erkal, "Zekât", *DİA*, 204; Görüşler için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 810.

²³¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/60.

²³² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/60.

²³³ İbrahim Muhammed, 82.

²³⁴ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 441; Ahmet Turan Yüksel, "Fütûhu'l-Buldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 1999, sy. 9, 72.

hak sahiplerine dağıtan, hesap işlerini yürüten, tartan, ölçen, sayan ve zekât idaresinin her kademesinde çalışan memurların tamamını ifade etmektedir.²³⁵

Zekât âmiline kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerin geçimine yetecek kadar zekât verilir.²³⁶ Zekât amillerinin ücret almasının Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetle sabit olması zekât toplama ve dağıtım işinin devlet denetimi altında bulunması gerektiğini ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.²³⁷

2.1.3. Kalpleri İslâm'a İsındırılacak Kimseler (Müellefe-i Kulûb)

Müellefe-i Kulûb, kalpleri kazanılmak, İslâm'a ısındırılmak veya kötülüklerinden korunmak istenilen yahut Müslümanlara faydalı olacakları umulan kişileri ifade etmektedir. Ayrıca bu kimseler müslümanlar ve gayri müslimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.²³⁸

Müellefe-i kulûb sınıfına mensup olanların tesbiti ve desteklenmesinin gerekip gerekmediği, kendilerine aktarılacak ödenek miktarının ve süresinin tayini fertleri aşan siyasî ve içtimaî bir görev olduğu için esasen bu iş devlet başkanının, onun yokluğu durumunda da zekâtan sorumlu mercilerin yükümlülüğündedir.²³⁹

Hz. Peygamber'in vefatından sonra müellefe-i kulûba pay ayrılıp ayrılmaması konusunda tartışmalar olmuştur. İbn Hacer'in bildirdiğine göre Hz. Ömer, Hz. Peygamber zamanında Müslümanlar sayıca azınlıkta olduğu için böyle bir uygulamaya başvurulduğunu, ancak şimdi Müslümanların güçlendiğini ve dolayısıyla bu uygulamaya gerek kalmadığını belirterek Hz. Ebûbekir döneminde bu uygulamaya devam edilmesine tepki göstermiştir.²⁴⁰

Hz. Ebûbekir'in yönlendirmesiyle kendisinden müellefe-i kulûb kapsamındaki paylarını isteyen kimselere Hz. Ömer: "Bu Hz. Peygamber'in kalplerinizi kazanmak amacıyla size verdiği bir şeydi. Bu gün ise Allah İslâm'ı azîz kıldı ve size ihtiyaç bırakmadı. İslâm'da sebat ederseniz ne âlâ aksi takdirde aramızda kılıçlar konuşur.

²³⁵ Mehmet Erkal, "Zekât", *DİA*, 204.

²³⁶ Mehmet Erkal, "Zekât", *DİA*, 204.

²³⁷ Murat Mısırlı, *Hz. Ömer Döneminde Mâliye Teşkilatı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, 111.

²³⁸ Mehmet Erkal, "Zekât", *DİA*, 204.

²³⁹ Cengiz Kallek, "Müellefe-i Kulûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI/476.

²⁴⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 640-641; Saffet Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2006 sy.7, 18.

İslam için kimseye bir şey vermeyiz. Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin” demiştir.²⁴¹

Resûl-i Ekrem’in İslâm güçlendikten, Kureyş ve Hevâzin gibi büyük kabileler yenilgiye uğratıldıktan sonra da müellefe-i kulûba tahsisatta bulunduğu bir vâkıdır. Dolayısıyla dinin yücelmiş olması yaklaşımı göreceli olup Hz. Ömer’in söz konusu şahıslarda olumlu gelişmeler sezmiş olması veya belli kişilerin İslâm’ı kullanmak suretiyle bu fondan gelir elde etmeyi alışkanlık haline getirmeslerini önlemek istemiş olması da muhtemeldir.²⁴² Nitekim Hz. Ömer döneminde müellefe-i kulûb kapsamında yardım yapıldığı kaydedilmiştir. Celûlâ Savaşı'na katılan Becile halkının kendilerine vaad edilen dörtte birlik ganimet hissesinin verilmesi talebiyle başvurdukları Irak cephesi başkumandanı Sa'd b. Ebu Vakkas'ın konuya ilişkin sorusu üzerine halife Ömer, Allah rızası için değil müellefe-i kulûb ödeneği uğruna savaşmışlarsa ilgili tutarın ödenebileceğini bildirdiği kaydedilmektedir.²⁴³ Rivayetlerden anlaşıldığı üzere Hz. Ömer’in müellefe-i kulûb uygulaması ile ilgili olumsuz tutumu, farz olan bir uygulamanın ilga edildiği yönünde bir düşünceye değil sebep sonuç ilişkisi içerisinde verilmiş bir tepkiye matuftur.

Hz. Osman ve Hz. Ali'nin kendi hilafetleri döneminde zekât fonundan müellefe-i kulûbe zekât tahsis edildiğine yönelik rivayet bulunmamaktadır. Bunun sebebini açıklayan birçok görüşten genel eğilimi ortaya koyan görüşe göre bu durum bu insanların payının izale olması sebebi ile değil, ihtiyacın kalmamasına binaen gerçekleşmiştir. Eğer tekrardan ihtiyaç hâsıl olursa bu fonun yürürlüğe gireceği görüşü ortaya konmuştur.²⁴⁴

2.1.4. Köleler

Boyun mânasına gelen “rakabe” kelimesinin çoğulu olan “rikâb” Kur’an’da köle ve câriyelerin hürriyet yoksunluğunu ifade etmek için kullanılmıştır.²⁴⁵ İlgili ayette geçen sınıflardan beşincisi olan “rikab” ile boyunduruk altında bulunan köle ve

²⁴¹ Köse, “Hz. Ömer’in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”, 18.

²⁴² Cengiz Kallek, “Müellefe-i Kulûb”, *DİA*, XXXI, 476.

²⁴³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 263-264; Cengiz Kallek, “Müellefe-i Kulûb”, *DİA*, XXXI, 475; İsmail Altun, *Hz. Ömer Hz. Osman ve Hz. Ali Münasebetleri Ekseninde Hz. Ebubekir*, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, 83.

²⁴⁴ Köse, “Hz. Ömer’in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”, 21.

²⁴⁵ Mehmet Erkal, “Zekât”, *DİA*, 204.

cariyelerin devlet tarafından zekât fonundan ödenecek para ile özgürlüklerine kavuşturulmaları emredilmiştir.²⁴⁶

Bu terim kapsamına giren kişiler iki zümreden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi Müslüman veya gayrimüslim farketmeksizin düşman eline düşmüş savaş esirleridir ki bu kimselerin devlet hazinesinden fidyeleri ödemek suretiyle kurtarılması elzem görülmüştür. İkincisi ise kendi fidyesini ödemek suretiyle özgürlüğüne kavuşmak isteyen kölelerdir.²⁴⁷ Bu hak İslam tarafından kölelere tanınmıştır ve bunun sınırları nasla sabittir.²⁴⁸ Köleler bu borcunu ödeyinceye kadar kendi için çalışabilmekte ve bu süreçte de zekâttan muaf tutulmuştur.²⁴⁹

Hız Osman zekât gelirlerinin artması üzerine Kûfe'de bulunan köleleri Tevbe suresinde geçen "köleler" kapsamında kabul edip onlara zekât fonundan yemek yardımında bulunmuştur.²⁵⁰ Ayrıca Hz. Osman'ın kölelere 36 dirhem maaş bağladığı rivayetler arasındadır.²⁵¹

2.1.5. Borçlular

Zekâtın sarf yerlerinden altıncısını ifade eden sınıf borçlulardır. Borçluya verilebilecek zekâtın azami miktarı konusunda bir sınır bulunmamakla birlikte önemli olan kişinin borcunu ödemesini sağlayarak kişiyi borç yükünden kurtarmaktır.²⁵²

Borçlular kendi ihtiyaçları dolayısıyla borçlananlar ve toplum menfaati borçlananlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Hız Ömer, borçlulara verilen zekât uygulamasını geliştirerek başka bir uygulama hayata geçirmiştir. Bu uygulamada durumu iyi olduğu halde geçici bir süre borçlu duruma düşen kimselere, borç para vermek suretiyle onları bu uygulamadan yararlandırmıştır. Aynı zamanda devletin verdiği bu borçtan faiz alınmıyor, borçluların altı ayda bir ödenen maaşlarından kesme yoluna gidiliyordu.²⁵³ Hız Ömer de bizzat bu şekilde beytül mâlden birçok kez borç para almıştır.²⁵⁴ Hız Osman da zekât gelirlerinden

²⁴⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 815.

²⁴⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 815.

²⁴⁸ Nûr, 24/33.

²⁴⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 815.

²⁵⁰ İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 83-84.

²⁵¹ Bakır, İdari ve İktisadi Yönden Hız Ali Dönemi, 216.

²⁵² Gözübenli, "Mâlî Hukuk", 573.

²⁵³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 815.

²⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 815.

beytülmalin diğer giderleri için borç almıştır. Fakat geri ödeyeceğine dair teminat vermesine rağmen Hz. Osman'ın bu davranışı bazı kimseler tarafından tepkiyle karşılanmıştır.²⁵⁵

2.1.6. Allah Yolunda Olanlar

Zekât gelirlerinden ödenek alan bir diğer sınıf ise Allah yolunda yapılan harcamalar için kendisine pay verilen sınıftır. Bu kullanım İslam uğruna yapılacak her türlü hayır ve savunma işlerini kapsamaktadır. Dul kadınlar ve yetimlere yardım edilmesi, okullara ve öğrencilere bağışlarda bulunulması, ordunun her türlü ihtiyacının sağlanması vb. ile ilgili harcamalara zekât gelirlerinden pay düşmektedir.²⁵⁶ Mutlak manada kullanıldığında bu tabirle cihad yapan kimselerin kastedildiği de ifade edilmiştir.²⁵⁷

2.1.7. Yolda Kalanlar

Kendi memleketinde zengin dahi olsa yolculuk esnasında bir sebeple fakirleşen kimselere zekâttan pay verilmiştir.²⁵⁸

Hz. Osman Kûfe'de ziyaretçiler için bir bina yaptırmıştır. Bu hareketi ile Kûfe'de bir yakını bulunmayan ziyaretçilerin barınma ihtiyaçlarını gidermeyi hedeflemiştir. Bu uygulamasının dayanağı olarak da Kûfe'ye gelen bu insanları Tevbe suresinde belirtilen 8 sınıftan yolda kalmışlar kapsamında değerlendirmesidir.²⁵⁹

2.2. FEY' GELİRLERİNİN SARF YERLERİ

Tasarrufta bulunma yetkisinin devlet başkanına bırakıldığı fey gelirleri, harâc, cizye, gayri müslimlerden alınan 'uşûr vergisinin yanında savaş veya barış yoluyla alınan gayrimenkuller ve diğer devlet gelirlerini kapsar. Devlet başkanının bu tür malları harcamadaki takdir hakkı mal sahibinin kendi malları üzerindeki yetkisine

²⁵⁵ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 87.

²⁵⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 816.

²⁵⁷ Mehmet Erkal, "Zekât", *DİA*, 205.

²⁵⁸ Gözübenli, "Mâlî Hukuk", 574.

²⁵⁹ İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 83.

benzetilmiştir. Bu sebeple devlet başkanı bu mallar üzerinde kamu yararı ne gerektiriyorsa o şekilde tasarrufta bulunabilir.²⁶⁰

Fey gelirlerinin oluşturduğu bütçe beytül-mâl gelirlerinin önemli bir bölümünü karşılamaktaydı. Ayrıca fey bütçesinden toplum maslahatına yönelik harcamalar yapılıyordu.²⁶¹

Hiz. Peygamber zamanında fey gelirlerinin miktarı çok azdı ve Medine'deki müslümanlara dağıtılıyordu. Hiz. Ebû Bekir döneminde de aynı uygulamanın devam ettiği, hatta gelen malların hemen dağıtılmasından dolayı beytül-mâlê muhafız konulmasına dahi gerek kalmadığı bilinmektedir.²⁶² Fakat ilk önce Hiz. Ömer, sonrasında da Hiz. Osman Dönem'lerinde gerçekleştirilen fetihler neticesinde gelirlerin dağıtımını yapılırken çok daha kurumsal çalışılmak durumunda kalınmıştır.

Fey gelirleri, savaşçıların ihtiyaçları ve halkın yaşamsal gereksinimleri karşılandıktan sonra, halife tarafından halkın menfaati için uygun görülen çeşitli idari işler, yardım ve maaş şeklinde verilen atâlarla genel projelere harcanıyordu.²⁶³

2.2.1. Atiyyelerin Dağıtılması

Atiyye, Hiz. Ömer'in kurmuş olduğu divan teşkilatında feyden Müslümanlara yılda bir defa dağıtılan para anlamına gelir.²⁶⁴ Hiz. Ömer döneminde kurulan divanlar vasıtasıyla yürütülen maaş dağıtım işlemi için çeşitli görevliler tayin edilmiştir. Hiz. Osman da aynı şekilde her bölge ve kabilenin maaşlarını dağıtmak için ayrı memurlar tayin etmiştir.²⁶⁵

Öte yandan atiyyeler genel olarak tüm halka verilen atiyyeler ve devlet memurlarına verilen maaşlar olmak üzere iki kısımdan oluşur. İlk grup Hiz. Ömer'in belirlediği kıstaslar doğrultusunda, köleler dışındaki bütün halka verilen atiyyeleri ifade etmektedir.²⁶⁶ Hiz. Osman döneminde bazı ehli zimmete de fey gelirlerinden atiyye

²⁶⁰ Mehmet Erkal, "Beytül-mâl", *DİA*, VI, 93-94.

²⁶¹ İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li-'Osmân b. 'Affân*, 102.

²⁶² Fayda, "Fey", *DİA*, 513.

²⁶³ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hiz. Osman*, 104.

²⁶⁴ Mustafa Fayda, "Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, IV, 33.

²⁶⁵ Memurlar ve görevlendirildikleri vilayetler için bkz.: İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li-'Osmân b. 'Affân*, 139-140.

²⁶⁶ Mısırlı, *Hiz. Ömer Döneminde Mâliye Teşkilatı*, 84.

verilmiş, sahabeden bazı kimselere de Resûlullah döneminde atâ verilmemesi sebebiyle atâ verilmemiştir.²⁶⁷

Öte yandan belirtmek gerekir ki Hz. Osman, varlıklı birisi olduğu için devlet hazinesinden maaş almazken, hazinedarı Abdullah b. Erkam'ın aylığı 300 dirhem²⁶⁸, muhtesibi Hâris b. Hakem'in maaşı günlük iki dirhem verilmek suretiyle ayda 60 dirhemdi.²⁶⁹

Devlet memurlarından maaşları zekât gelirlerinden karşılanan memurlar sadece zekât amilleridir. Devlet teşkilatında bu ad altında çalışan diğer memurların maaşları zekât gelirlerinden değil fey gelirlerinden karşılanırdı. Zekât memuruna yaptığı işle orantılı bir ücret verilirdi.²⁷⁰

Atâların dağıtımı ile ilgili olarak Hz. Ebûbekir döneminde herkese eşit ölçüde dağıtım yapılma yoluna gidilmişken Hz. Ömer döneminde bu durum değişmiş, herkese İslam'daki durumuna göre muamele edilmiştir.

Hz. Peygamber döneminden beri gönüllülük esasına dayalı bir şekilde yürütülen müezzinlik ilk kez Hz. Osman döneminde bir meslek olarak muamele görmüş ve ezan okuyan kimseye maaş bağlanmıştır.²⁷¹

Hz. Osman döneminde ilk kez şurta teşkilatı kurulmuştur ve teşkilatın ihtiyaçları beytülmâlden karşılanmıştır.²⁷² Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleri döneminde imam, müezzin, kadı ve öğretmenlere de görevleri karşılığında ücret verildiği bilinmektedir.²⁷³

Diğer taraftan Müslüman vatandaşlardan üzerlerinde zekât düşen malları bulunanların zekâtı atıyyesinden kesilebilmekteydi. Nitekim bir rivayette Osman b. Affan'ın atıyyeleri taksim ettiği sırada orada hâzır bulunan ve aynı zamanda olayı aktaran râvinin babasına haber gönderdiğini ve ona: “Sende zekât düşen bir malın varsa

²⁶⁷ İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 155.

²⁶⁸ İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-Tahsil I-XX* (İkinci Baskı), thk.: Muhammed Hucê ve Diğerleri, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1988, XVIII/245.

²⁶⁹ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadıra fî Menâkıbi'l-'Aşera*, III/91; Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, 141.

²⁷⁰ Mehmet Erkal, “Âmil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III/ 59.

²⁷¹ İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 140.

²⁷² İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 141.

²⁷³ Şakir Gözütok, “Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(50), 2017, 949.

zekâtı atıyyeden düşeceğiz.” dediği bildirilmiştir. Hz. Ömer döneminde ise kişilerin atıyyesi dağıtılır sonrasında o kişiden mallarının zekâtı alınır.²⁷⁴

Hz. Osman döneminde yapılan fetihler neticesinde artan gelirlere paralel olarak askerlerin maaşlarına 100'er dirhem zam yapılmıştır.²⁷⁵

2.2.2. Kamu Harcamaları

Hz. Osman'ın hilafeti döneminde devletin her alanda yapılanmasına büyük önem verilmiştir. Fetihlerden ve ticaret mallarının vergilerinden elde edilen gelirlerin büyük bir kısmı devletin yapılanmasına ve kurumsallaşmasına harcanmıştır. Bu konuda hem Araplar'ın toplumsal ve idarî geleneklerinden hem de köklü bir medeniyet tarihi olan Bizans ve Fars imparatorlarının deneyimlerinden faydalanılmıştır.²⁷⁶ Kamu harcamaları kapsamında bayındırlık ve sosyal hizmetler alanlarına yoğunlaşmıştır. Hz. Ömer ve Hz. Osman devirlerinde gerek Mescid-i Harâm gerekse Mescid-i Nebevî'de bakım, düzenleme, genişletme tarzı bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.²⁷⁷

Hz. Osmân döneminde bayındırlık faaliyetlerinin başında masraflarını kendisinin karşıladığı Mescid-i Nebevî'nin 29-30/649-650 yılında genişletilmesi ve tamiri gelmektedir.²⁷⁸ Mescid-i Nebevî'nin yenilenmesi mahiyetinde yapılan inşaat esnasında nakışlı taşlar, tuğla, çakıl taşı, sâc ağacı ve kurşun kullanılmasıyla ilgili rivayetlerden anlaşıldığı üzere bir kısmı ithal ve yüksek maliyetli olan bu inşaat malzemelerinin bu döneme kadar binâ yapımında lüks sayıldığı için tüketimi yaygın değildi.²⁷⁹ Fakat Hz. Osman döneminde ulaşılan bolluk ve refah seviyesinin yüksekliği sayesinde bu gibi lüks sayılabilecek harcamalardan kaçınılmamıştır.

Buhârî, mescidin Hz. Osman'a kadar yaşadığı değişimleri anlattığı rivayetinde Hz. Osman döneminde çok fazla değişiklikler yapıldığını ifade etmiş ve bunları şu şekilde sıralamıştır: “Mescidin yıpranan direkleri yeni hurma ağaçlarıyla değiştirildi, direklerinde nakışlı taşlar kullanıldı ve tavanı sâc ağacıyla örtüldü.”²⁸⁰ Duvarlarında

²⁷⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 400.

²⁷⁵ Bakır, İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi, 210.

²⁷⁶ Hizmetli, “Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları”, 35.

²⁷⁷ Koçyiğit, “Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri”, 14.

²⁷⁸ Koçyiğit, “Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri”, 15.

²⁷⁹ Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, 225.

²⁸⁰ Buhârî, *Salât*, 61.

kerpiç yerine nakışlı taşlar ile kireç kullanıldı.²⁸¹ Belazuri, Hz. Osman devrinde genişletme çalışmalarının yanı sıra, Mescid-i Harâm'a ilk defa revaklar yapıldığını bildirmektedir.²⁸² Ayrıca Hz. Peygamber döneminde Yemen kumaşından üretilmiş olan Kâbe örtüsü yerine, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Mısır keteni kullanılmaya başlanmıştır.²⁸³ İbn Hacer'in bildirdiğine göre mescidin yenileme çalışması hicri 30 yılında tamamlanmıştır. Mescidin yenilenme çalışmasının onun hilafetinin son senesinde gerçekleştiği de söylenmektedir.²⁸⁴

Hz. Osman döneminde bayındırlık faaliyetleri çerçevesinde kamu hizmeti sayılan ve fey gelirlerinden ayrılan paydan camiler inşa edilmiştir. Bunlardan biri Amr b. el-As tarafından İskenderiye'de inşa edilen'dir. Amr b. el-As Rumları mağlup ettikten sonra kılıcını kaldırıp oraya rahmet mescidi dediği için Mescidu'r-Rahme olarak isimlendirilmiştir.²⁸⁵ Bir diğer cami inşası da Abdullah b. Amir tarafından fethedilen İstahr bölgesinde orada görevli Şerik b. Aver tarafından yapılmıştır.²⁸⁶

Hz. Osman döneminde Basra vâililiği yapan Abdullah b. Âmir, Arafat'a hurma ağaçları diktirmiş, hacıların su ihtiyacını karşılamak için havuzlar inşa ettirmiş ve kuyular vasıtasıyla bu havuzlara su getirtmiştir. Bu gibi hayırlı hizmetlerinden dolayı hizmetlerden dolayı h.59/m.679 yılında Arafat'ta vefat ettiğinde Abdullah b. Ömer tarafından ondan övgüyle bahsedilmiştir.²⁸⁷

Hz. Ömer'in Mekke'de Safvân b. Ümeyye'nin Mekke'de bulunan evini 400 dinara hapisane olarak kullanılmak üzere satın alması ve orada İbn Zübeyr'i hapsedmesi²⁸⁸ ve döneminde hapis cezası uyguladığına dair başka rivayetlerin bulunması hapisane uygulamasının Hz. Ömer döneminde başladığını ortaya koymaktadır.²⁸⁹ Yine kaynaklarda yer alan, Hz. Osman'ın hırsızlık suçu işleyen bir kimseyi hapsedtiğine yönelik rivayetlere bakılarak Hz. Osman'ın da suçlulara hapis

²⁸¹ Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", 16.

²⁸² Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 55; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 182; Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", 15.

²⁸³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 55-56; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 142.

²⁸⁴ İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali, (ö. 852/1448), *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbüddîn el-Hatîb, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut h.1379, I, 545.

²⁸⁵ İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 147.

²⁸⁶ İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 148.

²⁸⁷ Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", 15.

²⁸⁸ Buhârî, *Kitâbu'l-Husûmât*, 7.

²⁸⁹ Ali Bardakoğlu, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 55.

cezası uygulayarak, Hz. Ömer devrinde inşa edilen hapisanelerin işlevini bu dönemde de sürdürdüğü söylenebilir.²⁹⁰

2.2.3. Ordu Giderleri

Askeri teşkilat gerek Hz. Muhammed ve gerekse Raşid halifeler dönemlerinde halkın ve devletin iç ve dış güvenliğini sağlamak, İslam'ın tanınma ve yayılma hürriyetini korumak amaçlarıyla hizmet eden bir askeri kuvvet vazifesi görmekteydi. Bunun yanında askerlik, Allah rızasını kazanmak, uhrevi mükâfata nail olmak amaçlarına yönelik bir hizmetti. Bu bakımdan teşkil edilen ordularda gönüllülük esastı.²⁹¹

Hz. Ömer döneminde Kûfe ve Kayravan gibi, askeri harekâta üs vazifesi gören şehirler inşa edildi. Vilayetlerde 4-5 bin kişilik daimi garnizonlar tesis edildi. Aileleri ile buraya yerleşen askerlerin her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı ve divan tarafından kendilerine ve ailelerine maaş bağlandı.²⁹² Bu uygulamada bir askerin kendisi için aldığı en büyük ücret yılda 300 dirhem, komutanın ise 4000 dirhemdi. Bu miktar ilerleyen zamanlarda giderek artmış ve askerin ücreti 500, komutanınki 5000 dirhemi bulmuştur.²⁹³ Hz. Osman döneminde askerlik müessesesi ve askerlere ödenen maaş Hz. Ömer döneminde olduğu şekliyle sürdürülmüştür.²⁹⁴ Bunun yanısıra Hz. Osman, hilafete gelir gelmez askerlere verilen atıyyeleri 100 dirhem artırmıştır.²⁹⁵

Haraç vergisinin gelirleri, savaşçıların araç, gereç ve erzak ihtiyaçlarıyla halkın geçimine harcanmaktaydı.²⁹⁶

Hz. Osman döneminde ordu giderleri ordu hangi vilayette bulunuyorsa o vilayetin beytül-mâlden karşılanmaktaydı. Ordu ganimetlerden payına düşeni aldıktan sonra bir de bulunduğu vilayetin beytül-mâlden askerlere maaş tahsis edilmekteydi.²⁹⁷ Nitekim Hz. Osman Mısır valisi Abdullah b. Ebî Serh'e Afrika'da yapılan fetihler sırasında askerlerin ihtiyaçlarını Mısır beytül-mâlden karşılaması için bir mektup yazmıştır.²⁹⁸

²⁹⁰ Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", 29.

²⁹¹ Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları", 43

²⁹² Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları", 44

²⁹³ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 109

²⁹⁴ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 108

²⁹⁵ Taberî, *Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/245

²⁹⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 107

²⁹⁷ İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li-'Osmân b. 'Affân*, 140

²⁹⁸ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 104

Hz. Osman döneminde ilk kez bir donanma kurulmuştur. Giderleri beytûlmâlden karşılanan donanma ile birçok başarıya imza atılmıştır.

2.2.4. Kredi, Yardım ve Tazminat Ödemeleri

Hz. Peygamber, varlıklı sahabilere bazı kuyuları satın alıp, halkın öncelikli ihtiyaçlarından biri olan su ihtiyacını karşılamak üzere vakfetmeleri halinde cennete girecekleri müjdesini vermiştir.²⁹⁹ Bu varlıklı sahabilerden biri de Hz. Osman'dır. Hz. Osman hicretten sonra Medine'de Rume adlı su kuyusunu satın alıp vakfetmiştir. Bu bağlamda ilk vakfi Hz. Osman'ın yapmış olabileceği söylenebilir.³⁰⁰

Serahsi, Hz. Osman ve diğer sahabiler tarafından yapılmış olan vakıfların varlığından ve bunların kendi zamanına kadar faaliyetlerini sürdürdüğünden bahsetmektedir.³⁰¹

Hz. Osman fakir aileleri gözetip onlara maaş tahsis ederdi. Böyle durumda olan bir ailenin her ferdine 100'er dirhem yardımda bulunduğu bilinmektedir.³⁰² Savaşlarda şehit düşen insanların arkalarında bıraktıkları yetimler, beytûlmâlden maaş olarak maddi sıkıntıya düşmemeleri sağlanıyor, yetimlere verilen menkul veya gayrimenkul malların gelirleri, devlet denetimi ve kontrolü altında tutuluyor ve yetimin hakkı devlet güvencesiyle gözetiliyordu.³⁰³

Hz. Ömer döneminde Medine'nin daha fakir bir bölgesinde bulunan kimselere yiyecek tahsisatında bulunulurdu. Hz. Osman dönemine gelindiğinde sağlanan bu yiyecek ve elbise tahsisatında artışa gidilmiştir.³⁰⁴

Hz. Osman döneminde sahabe çocuklarına özel bir maaş uygulaması vardı. Çocuk, süttten kesildikten sonra daha da artıp buluş çağına kadar devam eden, adına çocuk tazminatı da diyebileceğimiz bu yardım, aileye büyük bir destek sağlıyordu.³⁰⁵

²⁹⁹ Buhârî, Musâkat, 2.

³⁰⁰ Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, 459.

³⁰¹ Yeniçeri, *İslâm İktisadı'nın Esasları*, 460.

³⁰² Yüksel, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", 72.

³⁰³ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 49.

³⁰⁴ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 659

³⁰⁵ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 63.

2.3. HUMUS GELİRLERİNİN SARF YERLERİ

Bazı gelirlerin nasslarda belirtilen yerlere sarf edilmesi zorunlu olup bu gelirler üzerinde başka türlü bir tasarrufta bulunmak mümkün değildir. Bu gelir grubundan olan zekât ve humusun Kur'an-ı Kerîm'de Tevbe suresi 60. ayetinde ve Enfal Suresi 41. ayette sarf yerleri belirtilmiştir. Dolayısıyla bu gelirlerin başka yerlere sarfı mümkün değildir. Bu çerçevede devlet reisinin bu tür mallardaki yetkisi sarf yerlerine ulaşınca kadar bu gelirleri muhafaza etmek ve zamanı geldiğinde yerlerine ulaştırmaktan ibaret olduğu ifade edilmiştir.³⁰⁶

Resulullah zamanında ganimetler beşe bölünür, bunun dört payı savaşçılara, humus denilen bir payı da beşe bölünerek, Allah ve Resulüne, onun akrabalarına, yetimlere, miskinlere ve Müslümanların yurdunda kalmış fakir yolcu anlamına gelen ibnüssebîle ait olurdu.³⁰⁷ Hz. Peygamber'in bu uygulaması Enfal suresi 41. ayette sıralanan humusta payı olan kimselere uygun olarak belirlenmiştir. Hz. Peygamber döneminde humusta belirlenen paylar kura çekilerek dağıtılırdı.³⁰⁸

Hz. Ebûbekir Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerine gelindiğinde humusun beş olan taksimi Hz. Peygamber'in ve akrabalarının payı düşürülerek üç pay olarak dağıtılmıştır.³⁰⁹ Ganimetin paylaşılmasında ortaya çıkan bir kavram olan humus, ekonomik yapıda çok önemli bir yere sahiptir. Raşid halifeler, Enfal suresindeki hükümlere uygun olarak ve Hz. Muhammed'in uygulamalarını da örnek alarak ganimet taksim ederlerdi. Ganimetin beşte birini üçe bölerler; üçte birini muhtaçlara üçte birini yolda kalmışlara, üçte birini de beytülmâle ayırılırdı.³¹⁰ Fakat bunun yanında İbn Hazm, Hz. Ebû Bekir'in humusu Hz. Peygamber gibi dağıttığını, ancak Hz. Peygamber'in akrabasına pay vermediğini, fakat Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Resulullah'ın akrabasına pay verdiğini belirtir. Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'in akrabasına pay vermeme gerekçesi olarak da o sıralar diğer müslümanların maddi ihtiyaçlarının çok fazla olmasını gösterir.³¹¹

Netice itibariyle Hz. Osman'ın, İslam ordusunun gayrimüslimlerden savaş yoluyla elde ettiği ganimetten devletin hakkı olan 1/5 (Humus) hisseyi Hz. Peygamber ve

³⁰⁶ Mehmet Erkal, "Beytülmâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 93.

³⁰⁷ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 50; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 30-31.

³⁰⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 30.

³⁰⁹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 50

³¹⁰ Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları", 47-48.

³¹¹ H. Yunus Apaydın, "Humus", *DİA*, XVIII/ 367.

akrabaları haricinde ayette geçen yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar arasında dağıttığı anlaşılmaktadır. Öte yandan bu üç zümre humusun yanında zekât ve fey gelirlerinden de pay alabilmektedir. Bununla birlikte humus ve zekât gelirlerinden pay alamayan Hz. Peygamber'in akrabaları da fey gelirlerinden yüksek meblağlarda maaş almıştır.³¹²

Bu uygulamalar çerçevesinde humusun harcama şekil ve şartlarının devlet başkanı ve hukukçuların içtihadına bırakıldığını söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra humusun dağıtımını da devlet başkanı veya onun yetkilendirdiği kişiler yapabilmekteydi.³¹³

Eğer zekât ve humus gelirleri, harcanması gereken ihtiyaçları karşılamazsa bu durumda halife, harcama konusunda tam yetkiye sahip olduğu fey gelirlerinden o gruba harcama yapabilmekteydi. Ancak zekât ve humus gelirinden sarf yerleri dışındaki bir yere harcama yapmak zorunda kalırsa daha sonra bu meblağı zekât beytül-mâline ödemek durumundadır.³¹⁴

³¹² Mısırlı, *Hz. Ömer Döneminde Mâliye Teşkilatı*, 108.

³¹³ Mehmet Erkal, "Ganimet", *DİA*, XIII, 351.

³¹⁴ İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 102.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. OSMAN DÖNEMİNDE TOPLUMUN GEÇİM KAYNAKLARI

Bir toplumun yaşadığı veya belirli bir zaman diliminde yaşanan iktisâdî hayattan bahsedilecek olursa o toplumun ticari hayatından, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden, mesleklerden, özetle geçimini sağlamak için bilfiil olarak katıldığı uygulamalardan bahsedilmesi gerekmektedir.

3.1. TİCÂRET

İslam Tarihi'nin ilk asrında şartlar değişip geliştikçe kırsal kesimde yaşayan insanların hayatlarında da birtakım değişiklikler baş göstermiştir. Gerçekleşen nüfus artışı ve kentleşme sonucu kentler ve sabit pazarlar kırsal kesimde yaşayan halkın üretimine sürekli artan oranda ihtiyaç duymaya başlamıştı. Bunun yanısıra büyük sermayedarların uluslararası ticaretten daha fazla kâr elde etme isteği, önceleri mahsulünü sadece üretim mahallinde değerlendirebilen köylünün yanı başında bir piyasa oluşturmuştu. Aynı zamanda binek ve yük hayvanı mülkiyetinin yaygınlaşması ticaret mallarının nakliyesini hızlandırarak ticareti kolaylaştırmıştı.³¹⁵ Tüm bu gelişmeler, dönemin insanını ticaret sahasında çok daha etkin bir aktör haline getirmiştir.

Arap Yarımadası stratejik konumu itibariyle dünya ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır. Uzakdoğu ve Hindistan'ı Orta Doğu'ya, Orta Asya yolu üzerinden İran, Irak ve Akdeniz havzasına bağlayan kara yolu Arap Yarımadası'nın sınırlarından geçmektedir. Hindistan çevresinden Mısır ve Suriye'ye ulaşmak için yapılan bir deniz yolculuğunda Arap körfezine ya da adanın etrafından Kızıldeniz'e ve Yemen'e ulaşabilmek için Arap Yarımadasının sınırlarından geçmek gerekmektedir. Dolayısıyla ticaret, bu bölgede var olmuş devletlerin ekseriyetinin iktisâdî hayatlarında omurga vazifesi görmüştür.³¹⁶ Bununla birlikte bölgenin kıyı kesimleri haricinde kalan orta kesimlerinde iklim, toprak yapısı ve su kaynaklarının azlığı nedenleriyle otlak ve su, cahiliye döneminde Eyyâmü'l-Arab adıyla bilinen kabile savaşlarının temel konularından olmuştur.³¹⁷ Dolayısıyla bölge halkını ticaretle uğraşmaya iten

³¹⁵ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 113-114.

³¹⁶ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 69-70.

³¹⁷ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 71.

sebeplerden bir tanesinin de üretim imkânlarının kısıtlılığı olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla ilgili dönemde Araplar, yaptıkları ticarete üretici olmaktan çok aracı konumundaydılar.

Hız. Ömer döneminden itibaren İslâm devletinin sınırları gözle görülür bir şekilde genişleyip Irak, Suriye, İran, Filistin ve Mısır gibi mamur ve bereketli eyaletler ele geçirilince halk zengin olmaya başladı.³¹⁸ Akabinde halk, her şeyin bolluğuna alışmış olan İranlılarla aynı çatı altında yaşamaya başlayınca kendilerinde lüks ve rahat zevki doğdu. Dolayısıyla dışarıdan gelen maddelere olan ihtiyaç da büyüdü.³¹⁹ Bu şekilde arz talep dengesi uyarınca ihracat ve ithalata bağlı ticaret hacmi artış göstermiş oldu.

Râşid halifeler döneminde ekonominin temel unsurları arasında arazi, toprak mülkiyeti ve ticaret bulunuyordu.³²⁰ Arazi mülkiyetinin asıl kaynağı fetihlerdi. Ticaret ise Arabistan'ın stratejik konumu gereği öteden beri uğraşılan bir mecra idi. İslâm coğrafyasına tüccarların uğrak yeri olan Mezopotamya da eklenince ticaret, İslâm devleti için vazgeçilmez bir gelir kaynağı haline geldi. Nitekim ticaret ve ticaret mallarından alınan vergiler devletin en önemli gelir kalemlerindendi.³²¹ İslâmiyet'in ticarete bakış açısı her Müslüman'a ticaret yapma serbestisini ön görüyordu. Fakat elbette ki İslâm, bunu belli ilkeler ve ahlâkî değerler çerçevesinde sınırlamıştır.³²²

Hız. Osman döneminde devlet, Basra bölgesinde ticareti kolaylaştırmak amacıyla bazı kanallar açtırdı, ayrıca kuyular kazdırdı ve köprüler yaptırdı.³²³ Hız. Osman devrinde ordu bünyesinde yer alan Araplar'ın savaşımlardan elde ettikleri çok miktardaki ganimetlere sahip olmaları ve halifenin Basra bölgesinde geniş topraklar satın almalarına izin vermesi, büyük çapta servet biriktirmelerine ve bu servetleri ticaret alanında kullanmalarına yol açtı. Zübeyr b. Avvâm'ın ticaretle uğraşan bin köleye sahip olduğu rivayetler arasındadır.³²⁴ Basra'daki ticârî faaliyetleri ile bilinen Talha b.

³¹⁸ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev.: Enver Ziya Karal), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, 30; Hizmetli, Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları, 47.

³¹⁹ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 30.

³²⁰ Hizmetli, Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları, 48.

³²¹ Hizmetli, Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları, 47-48.

³²² Bakara, 2/282.

³²³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Me'ârif* (Üçüncü Baskı), tahk.: Servet 'Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, Kahire 1992, 321.

³²⁴ Bakır, İdari ve İktisadi Yönden Hız. Ali Dönemi, 229.

Ubeydullah'ın öldükten sonra yine Basra'da mal ve gayrimenkul olarak 30 milyon dirhem servet bıraktığı kaydedilmektedir.³²⁵

H. Osman döneminde karadan yürütülen ticari faaliyetlere deniz güzergâhı da eklendi. İlk kez bir donanma kurularak deniz aşırı ülkelerle ticaret yapmanın yolu açılmış oldu. H. Osman'ın deniz ticareti ile ilgili atmış olduğu bir diğer etkili adım, Mekke'nin nisbeten uzağında kalan limanı Şu'aybe'nin, h. 26 yılında³²⁶ Cidde'ye taşınmasıdır. Kızıldeniz seferlerinin durak iskelesi olması bakımından deniz ticaretinde hatırı sayılır bir yeri bulunan Cidde, Mekke'nin ticari refahından da faydalanmakla Mısır gibi şehirlerden mal girişlerinin yapıldığı bir ithalat merkezine dönmüştür.³²⁷ Bu liman, Mekke'deki ticari hayatı canlandırma noktasında iki açıdan öneme haizdi. Öncelikle Mısır'dan ithal edilen yiyecek maddeleri Cidde yoluyla Mekke'ye getiriliyordu. İkinci olarak da, deniz yoluyla ve özellikle Ayzâb limanından yola çıkan Afrikalı hacılar önce Cidde'ye gelirler, buradan Mekke'ye ulaşırlardı. Ayrıca Mısır, Hindistan, Çin ve Doğu Afrika'dan gelen gemilerin ve deniz ticaretinin buluşma yeri olarak da büyük önem taşıyordu.³²⁸

Bunun dışında Çin, Hint ve Habeşistan gemilerinin uğrak yeri olan Medine'nin el-Cer limanı, Mısır'ın fethinden sonra körfezin kuzey batısında bulunan ve Mısır ve Suriye'ye ortak liman vazifesi gören eski Kulzüm limanı H. Osman döneminde deniz ticaretinin sürdürüldüğü limanlar arasında yer almaktaydı.³²⁹ Elbette ki bu aktif deniz ticaretinin devlet hazinesine getirileri büyük olmuştur.

Arap memleketleriyle Çin ve Hindistan arasındaki deniz ticaret trafiğinin yanında karayollarından yapılan alışveriş oldukça önemsiz kalıyordu. Arasıra Semerkant ve Horasan halkı Çin'e gitmek için Basra Körfezi'nden gemiye biniyorlar ve bu yol dolambaçlı olmasına rağmen deniz yolunu kara yoluna tercih ediyorlardı. Fakat bununla birlikte Araplar karayolu güzergâhlı kervanlarla eşya taşımaktan vazgeçmemişlerdir.³³⁰

Bunun yanısıra devletin hâkimiyet kurduğu bölgelerde yetişen ürünler, ticaretin daha da gelişip canlanmasına sebep olmuştur. Suriye ve Mezopotamya'nın pamuk

³²⁵ Abdulhalik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, V/110.

³²⁶ İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 149.

³²⁷ W. Heyd, 41; Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik Ticaret ve Yerleşim (VII-XI. Yüzyıllar)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, 508-509.

³²⁸ Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999, 58.

³²⁹ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 42.

³³⁰ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 42.

üretimi için elverişli topraklara sahip oluşu, İslâm devletinin bu sahadaki ticaret hacmini müspet yönde etkilemiştir.³³¹ İran geleneğinden gelen süsleme ve sanat eserlerinin yapımı İslâmî dönemde de devam etmiş, ince ipek kumaşlar ve zarif işlemler üretimin odak noktası olmayı sürdürmüştür. Fetihlerin getirmiş olduğu zenginlik ve İranlıların oluşturmuş olduğu etki ile sade yaşantıları ile bilinen Müslüman Araplar da bu şatafatlı üretimin alıcısı konumuna gelmişlerdir.³³²

Hz. Osman tüccardı ve halife olmadan önce de büyük bir servete sahipti. Bunun yanı sıra halifenin ticaretle zengin olup, dünya ve âhiret saadetine bir arada nail olmasında bir sakınca görmemekteydi. Çünkü İslâm dininde ticaret helâl olduğu gibi zenginlik de bir kusur olarak adedilmemiştir. Şükreden zenginler, sabreden fakirlerle aynı çaba içersindedirler.³³³ Dolayısıyla Hz. Osman'ın Müslüman bir kimsenin aynı zamanda zengin olmasında sakınca görmeyip bunu teşvik ettiğini gözlemlemekteyiz.

Hz. Osman döneminde ticaretle ilgili olarak ifade edilebilecek bir diğer husus ise savaflara katılan askerlere ticaret serbestisi tanınmasıdır. Hz. Ömer, mukâtilenin ticaret ile meşgul olmasına izin vermediği için onun döneminde askerler, ganimet yoluyla elde ettikleri malları buldukları bölgenin dışına çıkıp talebin daha fazla olduğu bölgelerde satabilecekken, kendi bölgelerinde satmakla yetinmişlerdir. Hz. Osman dönemine gelindiğinde bu uygulamadan vazgeçilmiş ve askerlere ellerindeki talep fazlası ganimet mallarını diledikleri bir yerde satabilme serbestisi getirmiştir.³³⁴

3.1.1. Ağırlık Ölçü ve Para Birimleri

Para bir toplumda tüm bireyler tarafından müşterek değer ölçüsü ve mübadele aracı olarak kabul edilen nesne olarak tanımlanabilir.³³⁵

Araplarda para birimi olarak Dinar (Bizans'ın altın parası) ile Dirhem (İran ve Yemen'in gümüş paraları) kullanılıyordu. Hicaz Araplarının kendilerine özel paraları yoktu.³³⁶ Rivayetlere göre Hz. Peygamber döneminde bir dinar on dirheme karşılık

³³¹ Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 114.

³³² W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 45.

³³³ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, Sad.: Metîn Muhsin Bozkurt, Çile Yayınları, İstanbul 1981, 332.

³³⁴ Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi", 69-70.

³³⁵ Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, 177.

³³⁶ İbrahim Sarıçam (2012), *İslâm Tarihi*, Eyüp Baş (Ed.), "Hz. Peygamber Dönemi", 43-215, Ankara, Grafiker Yayınları, 78.

gelmekteydi. Yani burdan para biriminin onlu sisteme göre olduğu çıkarılmaktadır.³³⁷ Ayrıca Ebû Zer el-Ğifârî'nin Şam'da kaldığı sıralarda Hz. Osman tarafından verilen yıllık maaşının ihtiyaç fazlası kısmı ile fels satın aldığına dair rivayetlerden anlaşıldığına göre bilhassa o bölgede altın ve gümüş haricinde bakır paralar da tedavülde bulunmaktadır.³³⁸

Bazı tarihi verilerin bildirdiğine göre Hz. Osman döneminde basılan dirhemlerin üzerine Allah-u Ekber yazısı işlenmiştir. Cevdet Paşa şahit olduğu en eski İslâm sikkesinin Hz. Osman dönemi'ne ait olduğunu, bu paranın h. 28 senesinde Taberistan'a bağlı Hertek kasabasında kesilmiş olduğunu ve kenar kısmında "Bismillâhi Rabbî" ifadesinin bulunduğunu kaydetmiştir.³³⁹ Bu ifade Hz. Osman Döneminde kullanılmaya başlanmıştır.³⁴⁰

Ûkiyye kelimesi 40 dirhem değerinde bir para biriminin yerini tutmaktaydı. Nitekim bu miktardaki dirhemler bir ons gümüşe denk gelmekteydi. Bu miktarın yarısı için de niş terimi kullanılmaktaydı.³⁴¹

Ağırlık ölçüleri birimi olarak Medine'de mud ve sâ terimlerinden söz edilirdi. 1sâ yaklaşık 4 kg, yaklaşık olarak 1 mud ise bunun ¼'ünü ifade ediyordu. 1 vask 40 sâ'a karşılık gelmekteydi.³⁴²

3.1.2. Dönemin Pazarları ve Pazarlarında Uygulanan Resmî Fiyatlar

İktisadi hayatın özellikle de ticaretin en önemli unsurlarından biri olan çarşı ve pazar toplumun ekonomik teamüllerini gözlemlemede bakılabilecek yegâne mecradır.

Kastallânî'nin bildirdiğine göre Ukaz Panayırı İslâmi dönemde de varlığını h. 129 senesine kadar sürdürmüştür.³⁴³

Kûfe'de ikinci pazara Hz. Osman döneminde Kûfe tarihinin ikinci pazarı olan Velîd b. Ukbe döneminde (h.25-30/m.645-650) rastlanmaktadır. İlgili pazar, el-Kassârîn

³³⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 822.

³³⁸ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 58.

³³⁹ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 56.

³⁴⁰ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 57.

³⁴¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 823.

³⁴² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 823.

³⁴³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 797.

adıyla bilinmekteydi. Bu dönemdeki diğer bir pazar ise, Künâse ismindeki bölgede bulunmaktaydı. Bu pazarda, köle ve hayvan alış verişi yapıldığı bilinmektedir.³⁴⁴

Hicretin hemen akabinde Hz. Peygamber Mescid-i Nebevî'nin inşası için satın aldığı arazi için 10 dinar (100-120 dirhem) ödemişken, Hz. Osman bu mescidi genişletmek için bitişiğinde bulunan bir arsaya muhtelif rivayetlere göre 10 bin ila 25 bin civarında para ödemiştir.³⁴⁵ On yıl içerisinde toprak üzerinde böylesi bir artışın sebepleri üzerine çeşitli çıkarımlar yapılabilmekle birlikte bu süreçteki devletin ekonomik dengelerindeki değişim de gözlemlenebilmektedir.

Hz. Ebû Bekir'in hilafetinde 1-4 yaş arası develerin ortalama fiyatı 25 dirhemken, Hz. Ömer Döneminde 35, Hz. Osman döneminde 45 dirheme yükselmiştir. Deve fiyatları üzerinden yaklaşık otuz yıl içinde yüzde seksenlik bir artış meydana gelmiş, bir tür endeks olan deve fiyatlarına oranla toprak fiyatlarında çok daha fazla oranda bir artış söz konusu olmuştur.³⁴⁶

Hz. Ebûbekir döneminde geçici bir kıtlık yaşanmış, Hz. Osman'ın Şam'dan getirdiği 1000 develik kervanda bulunan erzakı tasadduk etmesi sonucu kıtlık hafiflemiştir.³⁴⁷ Hz. Osman'ın muhasara altında tutulduğu esnada Kirman'da kıtlık yaşanmış, bir somun ekmeğinin fiyatı 1 dinara kadar yükselmişti.³⁴⁸ Uygulanan resmi fiyatlar elbette ki dönem boyunca aynı seviyede seyretmemiş, yaşanan bazı siyasal sosyal hadiseler dolayısıyla piyasa dalgalanmaları yaşanmıştır. Bu dalgalanmalar kimi zaman halifenin mali olarak bizzat müdahalesi ile kimi zaman da yapılan siyasi hamlelerin sonuç vermesi ile normal seyrine döndürülmüştür.

Hz. Osman ve Hz. Ömer dönemlerinde Medine pazarında uşûr vergisi tahsilatı gerçekleştirilmiştir.³⁴⁹

Hz. Osman döneminde bir kölenin değeri 700-1500 dirhem arasında değişmekteydi.³⁵⁰ Bir cariye ise 20.000 dinardı.³⁵¹ Dönemde bir at 100.000 dirheme satılmaktayken, bir hurma ağacının değeri 1000 dirheme denk gelmekteydi.³⁵² İyi bir

³⁴⁴ Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", 32.

³⁴⁵ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 123.

³⁴⁶ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 133.

³⁴⁷ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 143.

³⁴⁸ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 145.

³⁴⁹ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 195.

³⁵⁰ Muvatta, *Buyu*, 4

³⁵¹ Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 225

³⁵² Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkıbi'l-Aşera*, III/47; İbn Manzûr, *Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Ali el-Ensârî, Muhtasarı Târih-i Dimaşk li-İbn 'Asâkir I-XXIX*, thk.:

cins av köpeği 20 deveye karşılık geliyordu.³⁵³ Bir bürde İbn Sa'd'a göre 200 dirhem³⁵⁴, Belâzûrî'nin rivayetinde ise 100 dirhem³⁵⁵ olarak bildirilmiştir. Bir mısırî ridâ 8 dirhem, 1 adî gömlek 4-10 dirhem değerindeydi.³⁵⁶

3.2. TARIM VE HAYVANCILIK

İlk dönemlerde Müslüman Araplar iktisâdî faaliyet alanlarından bazılarında özellikle ziraat ve sanat alanında çalışmaktan sakınmışlardır. Bunun sebebi olarak o zamanın sürekli savaş talimi gerektiren şartları gereği siyaset ve idareye yönelmesi ve mali açıdan yeterli imkânlar malik olunmaması gösterilebilir.³⁵⁷ Bununla birlikte dönem insanının düşünce yapısındaki bu gibi işleri hiyerarşik olarak daha alt tabakadan insanların yapacağına dair olan kanı, onları bu alanlardan uzak tutmuştur.³⁵⁸ Fakat sonraları bu tutumdan vazgeçilmiş, ziraat ve sanata yönelik faaliyetlerde bulunmaya başlanmıştır.

İktisâdî sürecin en önemli unsurlarından biri olan üretimin niteliği ve niceliği büyük ölçüde tabii çevrede var olan enerji ve tabii kaynakların kalitesine ve miktarına bağlıdır.³⁵⁹ Dolayısıyla elde bulunan imkânlar toplumların İktisâdî yaşayışa yönelik faaliyetlerini önemli ölçüde etkilemiştir. İslâm'ın doğuş yeri olan Arabistan'ın büyük bir kısmı çöllerle kaplıdır. Dolayısıyla uygarlığın temeli olan tarım ve sanayinin bu bölgede geniş çapta büyümesi ve doğal yollarla nüfus artışı pek mümkün olmamıştır.³⁶⁰ Bununla birlikte bölgede su bulunan her yerde sebze ve hurma yetişiyor, komşu bölgelere Necd bölgesindeki Yemame buğday, Taif ise üzüm ihraç ediyordu. Deve ve koyun sürüleri, bazı kabileleri beslemeye yetse de çeşitli bölgelerden gelen ve miktarı sürekli artış gösteren hububat kervanları Arabistan'ın kendi nüfusuna yetecek kadar üretim yapamadığını gözler önüne sermektedir.³⁶¹

Rûhiyye en-Nehhâs ve diğerleri, Dâru'l Fikr li't-Tıbbâ' ve ve't-Tevzi' ve'n-Neşr, Dimaşk 1984, IV/255.

³⁵³ Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sunenu'l-Kubrâ I-XXII*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezü Hicr lil-buhûsi ve'd-dirâsâti'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyyeti, 2011, XI/339.

³⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, II/42

³⁵⁵ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, V/484.

³⁵⁶ Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkibi'l-'Aşera*, III/45.

³⁵⁷ İmâdüddîn Halîl, *İslâm Medeniyeti Üzerine*, (Çev.: Mehmet Yolcu), Madve Yayınları İstanbul 1987, 46.

³⁵⁸ Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 71; İmâdüddîn Halîl, 46.

³⁵⁹ Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, 135.

³⁶⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 784.

³⁶¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 785.

İlk zamanlarda iktisâdî yaşayış daha çok ticaretle canlı tutulurken sonraları geniş Nîl vadisi, Akdeniz kıyıları ve tarıma elverişli İran topraklarının sınırlara katılması sonucu tarım ve hayvancılık da iktisâdî yaşayışın aktif unsurlarından biri haline gelmiştir.³⁶² Bununla birlikte bu münbit topraklar, İslâm devleti için geniş tarım alanlarının yanı sıra üzerinde yaşayan toplumların geçim şartlarını düşünme sorumluluğu anlamına da gelmekteydi. Ayrıca buralarda görevli askerlerin iâşe giderleri de yeni bir gider kalemi oluşturuyordu. Sıraladığımız tüm bu sebeplerden ötürü Müslüman toplum ziraatla aktif bir biçimde meşgul olmaya başlamıştır.

Hz. Ömer döneminde başlayıp Hz. Osman döneminde de büyük ivme kazanan iktisâdî refah ve nüfus patlamasının gıda talebini artırması, sahabenin de aralarında bulunduğu sermayedarların pazar için üretim gayesiyle toprağa yatırım yapmalarını sağlamıştır.³⁶³

Üçüncü halife Hz. Osman zamanında Irak'da kırsal kesimden şehirlere göç etmiş çok sayıda Bedevi vardı ve bu kimselerin üretime hiçbir katkıları yoktu. Hz. Osman, Şam valisi Muaviye'ye bunların şehirlerden çıkarılarak kırsal bölgelere yerleştirilmeleri ve sahipsiz topraklarda ziraatçılık yapmaları konusunda emir verdi.³⁶⁴ Bu davranış Hz. Osman'ın üretim faaliyetlerini desteklediğini gözler önüne sermektedir.

Hz. Osman'ın hilafetinde el-Ahnef b. Kays tarafından fethedilen Herat, bu dönemde tarım faaliyetleri dolayısıyla Horasanlılar ve diğer milletlerin tüccarları tarafından sıkça ziyaret edilirdi. Şehrin fethinden sonra buraya birçok Arap aile yerleşip şehirdeki tarım faaliyetlerine katıldılar. Bölgede tarımsal faaliyetler adına Pamuklu kumaş, şirhişt (müşhil olarak kullanılan bir bitkiden elde edilen madde) ve pekmez üretimi yapılmaktaydı.³⁶⁵

Hz. Osman döneminde tarım faaliyetlerinin zorunlu kıldığı sulama faaliyetleri konusunda da bir takım gelişmeler olmuştur. Hz. Osman'ın Basra vâlisi Abdullah b. Âmir Fars bölgesinde, Horasan, Sicistan ve Kâbül'ü fethettikten sonra Nebâc'ı ele geçirerek buraya ağaçlandırmış, "Uyûn-ı İbn Âmir" adıyla anılan birçok su kaynağı çıkartmıştır. Basra'da biri şehrin doğusunda diğeri annesinin adına "Ümmü Abdullah"

³⁶² Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 48.

³⁶³ Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 114.

³⁶⁴ Yeniçeri, *İslâm İktisâdî'nin Esasları*, 166.

³⁶⁵ Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, 35.

diye bilinen iki nehir kazdırmıştır. Arafat'a hurma ağaçları diktirmiş ve su kanalları açtırmıştır.³⁶⁶

Bir toplumda hayvancılığın gelişebilmesi için hayvanların besleneceği alanların bulunması elzemdir. Bu manada İslâmî dönemde hayvanların otlaması amacıyla kamu yararına tahsis edilen mer'â ya da İslâm hukuku terminolojisi ile ifade edilecek olursa himâ uygulamasının başlangıcı Hz. Osman döneminden öncesine dayanmaktadır.³⁶⁷ Nitekim Hz. Ömer döneminde Kûfe'de, Sâsâniler döneminden kalma himâlarda, Süleyman b. Rebîa el-Bahilî'nin sorumluluğunda 4.000 kadar at beslendiği bilinmektedir. Basra'da da aynı dönemde Cez' b. Muâviye'nin gözetiminde at yetiştiriciliği yapıldığı da bildirilmektedir.³⁶⁸ Hz. Osman döneminde yeni gelişen istek ve ihtiyaçlar çerçevesinde zekât develeri ve fetih ordusu için at yetiştiriciliği yapılan himâlar genişletilmiştir.³⁶⁹

Osman b. Affan Abdullah b. Mes'ud'a Bahreyn'i, Ammar b. Yasir'e İstinyeyi, Habbab b. Eret'e Sa'nebâ'yı iktâen verdi. Sa'd b. Malik'e de Hürmüz köyünü verdi. Musa b. Talha der ki: Bunların hepsi birbirlerine komşu idiler. Abdullah b. Mes'ud ve Sa'd b. Malik arazilerini 1/3 ve 1/4 hesabı ile başkalarına ortağa verirlerdi.³⁷⁰ Abdullah b. Mes'ud'un Bağdat Sevâdındaki Râzân'da tarım arazisi vardı. Ayrıca Talha b. Ubeydullah, Hz. Osman döneminde halifenin iktâ olarak verdiği toprağı veya Hayber yahut Hadramevt'teki bir arazisine karşılık Neşastec'i tekrar elde etmişti.³⁷¹ Bu ve benzeri rivayetler iktâ olarak verilen toprağın ferdî mülke dönüştüğü yorumunu beraberinde getirmektedir.³⁷²

3.3. MESLEK GRUPLARI

İslâm, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak insanın vakarına uymayan dilenmeyi yasaklamış, insana kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılaması noktasında fiziken ve ruhen uygun işlerde çalışma sorumluluğu yüklemiştir. Ancak insanın kabiliyetlerini geliştirmede onu daha verimli hale getirecek eğitimi vermeden ve ona kendi hesabına

³⁶⁶ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 321.

³⁶⁷ Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", 26.

³⁶⁸ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV/52; Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", 27.

³⁶⁹ Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", 28.

³⁷⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 109.

³⁷¹ Yâkût el-Hamevî, Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân I-VII* (İkinci Baskı), Dâru Sadir, Beyrut 1995, V/289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II/512.

³⁷² Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 114.

veya ücretle çalışma fırsatı sağlamadan bu görev yüklenemez. Bunun için uygun eğitimi ve en uygun istihdamı sağlamak Müslüman bir toplumun kolektif sorumluluğu altındadır.³⁷³

İslam devletinin kurumsallaşması ile birlikte artan çalışma alanları sayesinde halka birçok alanda iş istihdamı sağlanmıştır. Özellikle divan teşkilâtının yürüttüğü elde edilen gelirleri usûlüne göre toplayıp dağıtma işinde farklı sorumlulukları yerine getiren meslek grupları oluşmuştur.

Vergi ve zekât memurları "*âmil*" ismi ile bilinen bir meslek grubunu ifade etmiştir.³⁷⁴ Bu memurlar zekât, ganimet, cizye, haraç gibi gelirleri toplamak ve dağıtmak gibi işlere bakardı. Amillerin salih, muttaki ve güvenilir kimseler olma zorunluluğu mevcuttu. Bazen amiller bilgi ve donanımları sebebiyle kadılık veya diğer önemli devlet işlerini de yürütürlerdi.³⁷⁵

Hazinedarlar ise, buldukları yerin beytül-mâlinden sorumlulardı. Yazı yazmayı ve hesap yapmayı bilen kişiler arasından seçilirlerdi.³⁷⁶ Hz. Osman döneminde kredilerin teslimi ve geri ödemelerin takibi işinden de hazinedar sorumluydu.³⁷⁷ Hz. Osman'ın hazinedarı Abdullah b. Erkam'ın aylık maaşının 300 dirhem olduğu bilinmektedir.³⁷⁸

Çarşı ve pazarlarda, halka açık yerlerde devletin güvenlik birimleri vazifesini gören şahıslar mevcuttu. Buna hisbe teşkilatı denilmekteydi. Emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i anil münker ilkesi doğrultusunda oluşturulan hisbe aynı zamanda çok önemli bir kazai fonksiyonu yerine getirmekteydi.³⁷⁹ Muhtesibin esas görevi zabıta ve ahlak polisliğidir.³⁸⁰ Medine pazarlarında kullanılan tartı ve ölçüleri denetlemekle görevli olan Hz. Osman'ın muhtesibi Hâris b. Hakem'in aylık maaşı 60 dirhemdi.³⁸¹

Hz. Osman devletin sınırları genişleyip gelirlerin artması sebebiyle vergi toplama işinin tek elden yönetilmesi zorlaşmış, bu sebeple eyaletlere bu görevi yapmak üzere

³⁷³ M. Umer Chopra, *İslâm ve İktisâdî Kalkınma*, (Çev.: Adem Esen), Cantaş Yayınları, İstanbul 2002, 26-27.

³⁷⁴ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 88.

³⁷⁵ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 89.

³⁷⁶ Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları", 47.

³⁷⁷ Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 79.

³⁷⁸ İbn Rüşd, XVIII/245; Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 141.

³⁷⁹ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 97-98.

³⁸⁰ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 98.

³⁸¹ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkibi'l-'Aşera*, III/91; Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 141.

memurlar atanmıştır. Hz. Osman Medine devlet hazinesinin başına Ukbe b. Âmir'i getirmiştir.³⁸² Hz. Osman'ın Abdullah b. Erkam'ı beytûlmâl âmili olarak tayin ettiği dönemlerde kendisine bir miktar ücret verildiği rivayetler arasındadır.³⁸³ Merkeze en fazla gelir sağlayan Sevâd bölgesine Câbir el-Müzenî ve Simâk el-Ensârî'yi görevlendirmiştir.³⁸⁴ Mısır beytûlmâl sorumlusu ise, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'tir. Abdullah, Hz. Osman tarafından önce beytûlmâl görevine getirilmiş, Mısır valisi Amr b. el-As bu duruma itiraz etmesi akabinde görevinden azledilince, Abdullah Mısır'a vali olarak atanmıştır.³⁸⁵ Böylece Mısır, Hz. Ömer döneminde Amr b. As önderliğinde tek elden yönetilirken, Hz. Osman ise Mısır'da görev taksimatına gitmiştir.³⁸⁶

Ayrıca Hz. Osman'ın hilafeti sırasında camide dikişle meşgul olmak üzere toplaşmış terzilerin, caminin zanaat icrası için uygun bir yer olmadığı gerekçesiyle Hz. Osman tarafından kovulduğuna dair rivayetten anlaşıldığına göre, bu dönemde terzilikle meşgul olanların sayısında artış olmuş, fakat Medine'de henüz bu meslek erbabına bir çalışma mekânı tahsis edilmemiştir.³⁸⁷

Ezan okuma işi Hz. Peygamber zamanından beri gönüllülük esasına bağlı kalınarak yürütülüyordu. Hz. Osman zamanında ilk kez bir meslek olarak addedilip müezzine maaş bağlandı.³⁸⁸

Öte yandan İslâm dünyasında zanaatlar ve ticaret, genellikle gayrimüslimlerin elindedir. Bunun temel sebeplerinden biri geniş İslâm coğrafyasında devletin sağladığı güvenle işlerinde ve mesleklerinde gelişme gösterebilmeleridir.³⁸⁹

3.4. PİYASA DENETİMİNE YÖNELİK ALINAN ÖNLEMLER

Kişilerde bulunan şahsî menfaat ve kâr elde etme arzusunun girişimciliğe olan olumlu yöndeki etkisi kabul edilmekle birlikte İslâm'ın kişilere yüklediği dünyada yaptığı işlerle ilgili ahirette hesap verme bilinci, Hz. Osman döneminde de devlet denetleme mekanizmaları ile canlı tutulmaktaydı.³⁹⁰ Bu mânâda toplum huzurunun tesisi, yöneticilerin kurmuş olduğu sosyoekonomik adalete dayalı, ahlâkî değerlere üst

³⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/530.

³⁸³ Öner, "Raşid Halifeler Dönemi Beytûlmâl ve Oluşum Süreci", 1026-1027.

³⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/551.

³⁸⁵ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 221.

³⁸⁶ Öner, "Raşid Halifeler Dönemi Beytûlmâl ve Oluşum Süreci", 1027.

³⁸⁷ Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 196-197.

³⁸⁸ İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li- 'Osmân b. 'Affân*, 140.

³⁸⁹ Demircan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Birlikte Yaşama Tecrübesi*, 45.

³⁹⁰ Chopra, *İslâm ve İktisâdî Kalkınma*, 106.

düzeyde önem atfedilen, yöneticilerin halka ve elbette ki Allah'a karşı sorumlu olduğu bir toplumda sağlanabilirdi.

Kamuya ait her türlü malın toplanıp ilgili yerlere sarfedildiği beytül mâl gelirleri Allah'ın ve halkın emaneti olarak kabul edilmiş ve idaresine bu ölçüde ihtimam gösterilmiştir. Nitekim bir rivayete göre Abdullah b. Erkam ve Muaykiba yaşlı oldukları ve dolayısıyla beytül mâli koruma konusunda gerekli yeterliğe sahip bulunmadıklarından görevlerinden alınmışlardır.³⁹¹ Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde hazinede sahte para bulunursa, paranın değerinin korunması ve halkın yapılan bu sahtecilik yüzünden mağdur olmaması adına bulunan bu sahte paralar gümüş yaptırılırdı.³⁹²

Hz. Osman'ın cuma günü minberin üzerindeyken cemaatten fiyatlar hakkında bilgi aldığına yönelik rivayetler bulunmaktadır.³⁹³ Bu uygulama ile Hz. Osman halkın isteklerine açık bir yönetim benimsemiş ve aktif bir biçimde katılım sağlayarak piyasanın kontrol altında tutulmasına etki etmiştir.

Dört halife döneminde vergi memurlarının seçilmesinde büyük hassasiyet gösterilmiştir. Seçerken büyük özen gösterildiği gibi sonrasında da denetim elden bırakılmamış, halkın şikâyetleri dikkate alınmıştır. Hz. Ömer, hakkında şikâyet bulunan vergi âmillerine soruşturma açıp suçlu bulunanları görevden almıştır.³⁹⁴ Böylece adaletsiz bir mâliye sisteminin oluşumuna fırsat verimemiştir.

Hz. Osman, ekonominin nabzının tutulduğu yerler olan pazarların denetimine büyük önem vermiş, özellikle Medine pazarlarındaki ölçü tartı alet ve birimlerini denetlemesi için Hâris b. Hakem'i görevlendirmiştir.³⁹⁵

Hz. Osman döneminde de ihtikâr³⁹⁶ yapılmasına kesinlikle izin verilmemiş³⁹⁷, bu hususta sıkı önlemler alınmış, yasağı çiğneyenlere de şiddetli cezalar uygulanmıştır. Halifenin koymuş olduğu yasağa uymama durumunda sahabe tarafından da sert uyarılar yapılmıştır. Nitekim Hz. Osman döneminde Hz. Osman'ın karaborsacılığı kesin bir şekilde yasaklamış olduğu bilinmekteyken Medine'deki pazarlarda Ümeyyeoğullarının

³⁹¹ Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkibi'l-'Aşera*, III, 92.

³⁹² Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 451.

³⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III/43; Yeniçeri, *İslâm İktisâdî'nin Esasları*, 322; Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 200

³⁹⁴ Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, III, 59.

³⁹⁵ Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkibi'l-'Aşera*, III, 91

³⁹⁶ İhtikâr: Ticâret malını pahalılaştırma amacıyla biriktirip piyasaya arzını geciktirmektir. Cengiz Kallek, "İhtikâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 560.

³⁹⁷ Muvatta, *Buyu'*, 58.

karaborsacılık yaptığını gören Zübeyr b. Avvâm, hem suçluları hem de halifeyi sert bir şekilde uyarmıştır.³⁹⁸

Hz. Osman fiili denetimlerinin dışında cuma hutbeleri yoluyla halka çeşitli uyarılarda bulunmuştur. Bir hutbesinde halka “Küçük çocukları kazanç sağlamaya zorlamayın. Bulamadıkları takdirde hırsızlık yaparlar. Sanat sahibi olmayan cariyeleri de kazanç sağlamaya zorlamayın. Eğer böyle yaparsanız zina yaparak kazanmaya mecbur kalırlar.” şeklinde uyarılarda bulunmuştur.³⁹⁹

Bütün bu devlet kaynaklı denetleme uygulamalarının yanısıra halk kendi kendini ve memurları denetleyebiliyor, şikâyetler direkt olarak halifeye iletilip kısa sürede çözüme kavuşturuluyordu.⁴⁰⁰

İslâm’da mal edinme helâl ve meşru kılınmışsa da devlet memurları maaş karşılığı çalıştıkları için işe alınmadan önce onlardan devlet tarafından mal beyanında bulunmaları istenirdi.⁴⁰¹ Bu uygulamanın gayesi, memurların devletin ve dolayısıyla halkın mallarından kendi zimmetlerine para geçirmeleri gibi bir duruma zemin oluşturmamaktır. Hz. Ömer Dönemi’nde bu uygulama hayata geçirilmiş ve göreve başladıktan sonra mal varlığında olağandışı bir artış tespit edilen âmillerin durumları araştırılmıştır.⁴⁰²

Öte yandan dönemde mâlî suçlar çerçevesinde yargı mekanizması da aktif bir şekilde işletilmekteydi. Hz. Osman’ın Dâbi’a b. Hâris adlı hırsızlık suçu işleyip toplum huzuruna kasteden bir suçluyu müebbed hapse mahkûm ettiği ve bu kişinin hapiste öldüğü rivayetler arasındadır.⁴⁰³ Öyle anlaşılıyor ki bu dönemde bir devlet olmanın gereği olarak toplum huzurunu sağlamaya yönelik kuralların ihlâli durumunda yargı mercii tarafından suçlulara ceza tahsis edilmiştir.

³⁹⁸ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Târihu’l-Medîneti’l-Münevvere I-IV*, thk.: Fehîm Muhammed Şeltût, nşr.: H. Mahmûd Ahmed, Cidde h.1399, III/1050; Kallek, *Asr-ı Saâdet’te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 152-153.

³⁹⁹ Muvatta, *İsti’zân*, 42.

⁴⁰⁰ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 128.

⁴⁰¹ Ayar, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, 127.

⁴⁰² Mehmet Erkal, “Âmil”, *DİA*, III, 59.

⁴⁰³ Koçyiğit, “Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri”, 29.

SONUÇ

Hız. Osman dönemi, fetih hareketlerinin doğal sınırına ulaştığı bir dönem olması bakımından fetihlerin hem maddî getirilerini kazanmış hem de maddi-manevi tahriflerine maruz kalmış bir dönem olmuştur. Bu dönemde büyük ölçekteki toprak varlığı, idarî ve mâlî dolayısıyla da toplumsal sorunları beraberinde getirmiştir. Hız. Osman döneminin başlarında fetihlerin devam etmesi nedeniyle halkın hem meşguliyetinin bulunması hem de elde edilen ganimetler sayesinde sürekli zenginleşmesi, hilafette kaldığı 12 yıllık sürenin ilk yarısının refah, bolluk ve sükûnet içinde geçmesini sağlamıştır.

Halife seçildiği ilk anlarda kendine yol olarak Hız. Peygamber'in ve ilk iki halifenin uygulamalarını tutacağını ifade eden halife, tatbik ettiği birçok uygulamada sefefe ittibayı sağlamıştır. Fakat bununla birlikte sefefe ittibânın süreçteki insan unsurunun ve toplumla ilgili hadiselerin değişken tabiatı gereği harfiyen sağlanması mümkün olamamıştır. Bu manâda Hız. Osman'ın mâlî konudaki bazı uygulamaları yanlış addedilip, toplum tarafından ciddi şekilde eleştiriye tabi tutulmuştur. Toplum huzurunun tesisi, yöneticilerin kurmuş olduğu sosyoekonomik adalete dayalı, ahlâkî değerlere üst düzeyde önem atfedilen, yöneticilerin halka ve elbette ki Allah'a karşı sorumlu olduğu bir toplumda sağlanabilirdi. Bu çerçevede mâlî siyasetini sürdüren Hız. Osman, hilâfete geldiğinde valilerine ve vergi memurlarına gönderdiği mektuplarda, halkın haklarını gözetmeleri hususunda ciddi uyarılarda bulunmuştur.

Bu dönemde farklı kültürlere yoğun bir şekilde maruz kalan İslâm toplumunun gündem maddeleri değişmiş, gösterişli İran kültürünün de etkili olduğu lüks yaşama olan düşkünlük ve mülk edinme alanlarının çoğalması ile zenginleşme motivasyonu artan halk, iktisâdî hayatta daha aktif bir şekilde rol almaya başlamıştır. Bu süreçte toprakların genişlemesi ile doğru orantılı olarak halifenin tasarrufunda bulunan fey mallarının durumu da bir diğer gündem maddesi olmuştur. Bu çerçevede Hız. Ömer dönemindeki "ümmeî feyi" anlayışının Hız. Osman'ın hilafetiyle birlikte "devlet feyi"ne dönüştüğü eleştirisi yapılmışsa da kural itibariyle tasarruf hakkı halifenin elinde bulunan fey mallarının, tatbik edilen uygulamalarda kendisine verilmesinde bir fayda görülen kişilere verildiği görülmektedir. Yani fey geliri kapsamındaki kullanım hakları bir amaca matuf olarak din ve vicdan sahibi râşid bir halife tarafından verilmiştir.

Öte yandan belirtmek gerekir ki gelirlerin artmasıyla toplumdaki bazı kesimlerin ticârî zekâlarını kullanıp yatırım odaklı alışverişler yapmak suretiyle servetlerini artırdıkları ve bu şekilde servet ve gücün toplumda belli gruplar elinde toplandığı ekonomik yönden eşitsiz bir sosyoekonomik yapı meydana gelmiştir. Servet ve gücün belirli ellerde toplanması bedevî toplulukların ticarete ve üretime katılma motivasyonunu kırmış, çalışma kabiliyet ve isteklerini potansiyellerinin altına çekmiştir. Bir ileri aşama olarak da yönetime karşı isyanlara sebep olmuştur. Fakat görülmelidir ki burada İslâm'ın helal saydığı ticaret yapma serbestisi ile elde edilmiş kişisel haklar söz konusu edilmektedir. Zenginleşen zümreler arasında Hz. Osman'ın akrabalarının da bulunması bu izahı değiştirmemektedir. Bununla birlikte Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar varan bu süreçte ekonomik nedenler en önemli muharrrik unsurlardan olmuştur. Halifenin 12 yıllık hilafet sürecinde elde edilen bolluk ve bereket bazı kesimlerce israf olarak addedilirken bazı kesimlerce de kendilerine daha fazla pay verilmemesi sebebiyle şikâyet sebebi olmuştur.

Fakat nihayetinde genel olarak Hz. Ömer dönemindeki uygulamaların devam ettirilip, mevcut düzenin korunması hedeflenen bu dönem 12 yıl sürerek Hulefâ-yı Râşidîn döneminin en uzun periyodunu oluşturmuştur. Hz. Osman vefat ettiği sırada Hz. Ömer döneminde olduğundan daha büyük bir bölge idare altındaydı. Milyonlarca farklı kültür, ırk ve inançtaki insan, bu ülkede huzurla bir arada yaşamaktaydı. Hz. Osman bu düzeni sağlayamamış olsaydı halifenin öldürülüp dönemin bitimine sebep olan isyan hareketi, daha erken bir dönemde patlak verebilirdi. Bu manada dönemin sonlarına doğru ortaya çıkan huzursuzlukları ve neticesinde dönemin sona erişini “*devletler yaşayan bir organizmadır*” ifadesini Hz. Osman dönemine indirgeyerek dönemin doğal ömrünü tamamlamasına bağlamak mümkündür.

Tarihin geleceğe ışık tutma özelliği doğrultusunda olumlu olumsuz yönleriyle önemli örnekler barındıran Hz. Osman dönemi, iktisâdî olarak Hz. Ömer dönemi kadar yenilik ihtiva etmese de bu dönemde gerçekleştirilen toplum maslahatını ve değişen yaşam şartlarını hesaba katan iktisâdî uygulamalar görülmektedir. Bunlardan bazılarını zekâtın toplanma usûlünde gidilen değişiklik, dönemin sonlarına doğru ortaya çıkan ekonomik krizin etkilerini en aza indirmeye yönelik savafî arazilerin kullanım hakkının belli bir ücret karşılığı belirli kişilere verilmesi, hayvanların otlaması için tahsis edilen himâ arazilerinin artırılması şeklinde sıralamak mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, Sad.: Metîn Muhsin Bozkurt, Çile Yayınları, İstanbul 1981.
- Akarsu, Murat, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman Katline Sessiz Kalınan Halife*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.
- Altun, İsmail, *Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin Hayatı ve Kişiliği* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- Altun, İsmail, *Hz. Ömer Hz. Osman ve Hz. Ali Münasebetleri Ekseninde Hz. Ebubekir*, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi) I-IV*, (Yedinci Baskı), Ensar Neşriyet, İstanbul 2012.
- Apaydın, H. Yunus, "Humus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 1998, XVIII, 365-369.
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü*, *S. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Konya 2000, 315-348.
- Ayar, Ali Rıza, *Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde Devlet Halk Münasebetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi) On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997.
- Azizova, Elnure, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Bakır, Abdulhalik, *İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1990.
- Bakır, Abdulhalik, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, V/110, 108-111.
- Bardakoğlu, Ali, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 54-64.

- Barış, Mustafa Necati, *Hız. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Ensabu'l-Eşraf I-XIII*, thk.: Suheyl Zekkâr ve Riyad Zerkeli, Daru'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin (458/1066), *es-Sunenu'l-Kubrâ I-XXII*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezü Hicr lil-buhûsi ve'd-dirâsâti'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyyeti, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâil (256/870), *el-Câmiu's-Sahih I-IX*, thk: Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir, Dâru Tavki'n-Necât, h.1422.
- Chopra, M. Umer, *İslâm ve İktisâdî Kalkınma*, (Çev.: Adem Esen), Cantaş Yayınları, İstanbul 2002.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Birlikte Yaşama Tecrübesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.
- Demirci, Mustafa, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmiyât*, [1. Karşılaşma: Kur'an Vahyi ve Tarih Özel Sayısı], 2004, 7(1), 155-170.
- Demirci, Mustafa, "İlk Devir İslâm Tarihinde Fey Kavramının Gelişimi Bağlamında İktisadi Kaynakların Paylaşımı Tartışmaları", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 2003 16(4), 596-606.
- Demirci, Mustafa, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Demirci, Mustafa, "Sevâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI 576-578.
- Demirci, Rasih; Arıkan, Rauf; Erdoğan, İ. Burhan; *Genel Ekonomi Mikro-Makro* (3. Baskı), Gazi Kitabevi Ankara 2001.
- DİA, "Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 260-263.

- Dûrî, Abdulazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (Çev.: Hayrettin Yücesoy), Endülüs Yayınları İstanbul 2016.
- Dûrî, Abdulazîz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, (Çev.: Sabri Orman), İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam (224/838), *Kitabü'l-Emval İlk Dönem Ekonomi Yönetimi*, (Çev.: Cemaleddin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm (182/798), *Kitâbu'l-Harâc* (İkinci Baskı), (Çev.: Ali Özek), Hisar Yayınevi, İstanbul 1973.
- Erkal, Mehmet, "Âmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 58-60.
- Erkal, Mehmet, "Beytûlmâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 90-94.
- Erkal, Mehmet, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 42-45.
- Erkal, Mehmet, "Öşür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 97-100.
- Erkal, Mehmet, "Ganimet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 1996, XIII, 351-354.
- Fayda, Mustafa "Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, IV, 33-34.
- Fayda, Mustafa, "Fey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII 511-513.
- Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989.
- Gözübenli, Beşir, (2013) *İslâm Hukuku*, Talip Türcan, (Ed.), Mâlî Hukuk, 557-589, Ankara Grafiker Yayınları.
- Gözütok, Şakir, "Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(50), 2017,

- Gül, Ali Rıza “İslâm İktisat Düşüncesinin Kur’ân’daki Temelleri” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51 (2), 2010, 27-78.
- Günay, Hacı Mehmet, “Himâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 52-55.
- Günay, Hacı Mehmet, (2013), *İslâm Hukuku*, Talip Türcan, (Ed.), “Devletler Hukuku”, 537-556, Ankara Grafiker Yayınları,
- Hamidullah, Muhammed, *İlk İslâm Devleti*, (Çev.: İhsan Süreyya Sırma), Beyan Yayınları, İstanbul 2015.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, (Çev.: İhsan Süreyya Sırma), Beyan Yayınları İstanbul 2018.
- Hamidullah, Muhammed, “İslâm’da Devletler Hukuku”, (Çev.: Abdülkadir Şener), *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), 3(3), 1977, 283-299.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (Çev.: Mehmet Yazgan) Beyan Yayınları, İstanbul 2013.
- Hasan, H. İbrahim, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi I-XIII* (Üçüncü Baskı), (Çev.: İsmail Yiğit Sadreddin Gümüş), Kayıhan Yayınevi İstanbul 1991.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev.: Enver Ziya Karal), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.
- Hizmetli, Sabri, “Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, c.39, 27-54.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.
- Hizmetli, Sabri, “Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 1985, 149-176.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî (852/1448), *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe I-VII*, thk: Ali Muhammed Muavviz-Adil Abdülmevcûd, Darü'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 1994.

- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî (852/1448), *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbüddîn el-Hatîb, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut h.1379.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb I-XII, Dâiretü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye*, Hindistan 1907-1908.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218-833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (İkinci Baskı), thk.: Mustafa es-Sekâ, İbrahim Ebyârî, Abdulhafiz eş-Şelbî, Şirketü Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Babî ve Evlâduhu, Mısır 1955.
- İbn Kesîr, Ebû'l Fidâ İmâmüddîn (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXI*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru'l-hicr li't-tibâ'a ve'n-neşr, Cize 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Me'ârif* (Üçüncü Baskı), thk.: Servet 'Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, Kahire 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Ali el-Ensârî (711/1311), *Lisânu'l Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, h.1414.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Ali el-Ensârî (711/1311), *Muhtasarü Târih-i Dimaşk li-İbn 'Asâkir I-XXIX*, thk.: Rûhiyye en-Nehhâs ve diğeri, Dâru'l Fikr li't-Tıbbâ' ve't-Tevzi' ve'n-Neşr, Dimaşk 1984.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Kurtubî (595/1198), *el-Beyân ve't-Tahsîl I-XX* (İkinci Baskı), Thk.: Muhammed Huccî ve Diğeri, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/845) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ I-VIII*, thk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Darül Kütübil 'İlmiyye, Beyrut 1990.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (262/876), *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere I-IV*, thk.: Fehîm Muhammed Şeltût, nşr.: H. Mahmûd Ahmed, Cidde h.1399.
- İbnü'l Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed (630/1233), *el-Kâmil fi't-târih I-X*, thk.: Ömer Abdusselam Tedmirî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî Beyrut 1997.
- İmâdüddîn, Halîl, *İslâm Medeniyeti Üzerine*, (Çev.: Mehmet Yolcu), Madve Yayınları İstanbul 1987.

- Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *Mevsû'ati Fıkhı Osman b. Affân*, Câmi'atü Ümmü'l Kurâ, Kahire 1983.
- Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Kallek, Cengiz "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 71-88.
- Kallek, Cengiz, "İhtikâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 560-565.
- Kallek, Cengiz, "Müellefe-i Kulûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 475-476.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Doruk Matbaacılık Sanayii, Ankara 1980.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (Onbirinci Baskı), M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- Koçyiğit, Tahsin, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2014, 12(24), 13-41.
- Köse, Saffet, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2006 sy.7, 13-50.
- Kutb İbrâhim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li-'Osmân b. 'Affân*, Heyetul-Mısriyye el 'âmmetü lil-Kitâb, Kahire 1986.
- Mâlik b. Enes, İbn Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (179/795), *el-Muvatta I-VIII*, thk.: Muhammed Mustafa el-Azamî, Müessesetü Zâyed b. Sultan, Abu Dabi 2004.
- Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi* (VII. Ve XI. Yüzyıllar), (Çev.: İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l Hasan (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (Çev.: Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- Mısırlı, Murat, *Hz. Ömer Döneminde Mâliye Teşkilatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

- Muhibbüddin et-Taberî, Ebû Câ'fer Ahmed (694/1295), *er-Riyâdu'n-Nadîra fî Menâkibi'l-'Aşera I-IV* (Üçüncü Baskı), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut.
- Müslim, Ebû Hüseyin Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim I-V*, thk: M. Fuat Abdalbaki, Dâru İhyai't Tûrâsi'l Arabî, Beyrut h.1424.
- Orman, Sabri, *İktisat, Tarih ve Toplum* (1.Baskı), Küre Yayınları İstanbul 2001.
- Öner, Abdülkerim, "Raşid Halifeler Dönemi Beytülmâl ve Oluşum Süreci", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2018, 10(3), 1016-1036.
- Panipeti, M. Şeyh Muhammed İsmail, *İslâm Yayılış Tarihi I-III*, (Çev.: Ali Genceli), Toker Yayınları, İstanbul 1971.
- Pekcan, Ali, "İhtiyaç Kavramı ve İbn Haldun'un Umran Teorisine Etkileri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16(4), 2003, 524-532.
- Sarıçam, İbrahim (2012), *İslâm Tarihi*, Eyüp Baş (Ed.), "Hz. Peygamber Dönemi", 43-215, Ankara, Grafiker Yayınları.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII, 99-124.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi – Kûfe Örneği", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2003, 2(3), 63-86.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk I-XI*, (İkinci Baskı), Dâru't-turâs, Beyrut 1967.
- Tuğ, Salih, "İslâm'da Vergi Hukukunun Tekevvünü", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, 1967, 1(1), 25-30.
- Uslu, Recep, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- Utku, Nihal Şahin, *Kızıldeniz'de Denizcilik Ticaret ve Yerleşim (VII-XI. Yüzyıllar)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Ülgener, Sabri Fehmi, *İktisâdî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi*, Derin Yayınları İstanbul 2006.

Üremiş, Ali, Sind’de İslâm Fetihleri I, *SEFAD: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2017, (37), 477-488.

Yâkût el-Hamevî, Yâkût b. Abdillâh, *Mu’cemu’l-Buldân I-VII* (İkinci Baskı), Dâru Sadir, Beyrut 1995.

Yeniçeri, Celal, *İslâm İktisâdı’nın Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980.

Yiğit, İsmail, “Osman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, XXXIII, 438-443.

Yüksel, Ahmet Turan, “Fütûhu’l-Buldân’a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 1999, sy.9, 45-79.

Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm’ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Handan İNAN
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzincan/ 15.11.1993
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	MEB
İletişim	
E-Posta Adresi	handan.93.2@hotmail.com
Tarih	20.09.19